ष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील पदवी व पदव्युत्तर
अभ्यासक्रमानुसार तयार केलेले क्रमिक पुस्तक
तसेच सर्व स्पर्धा परीक्षासाठी उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ

17 Dec-2018
2018-19

महाराष्ट्राचा भूगोल

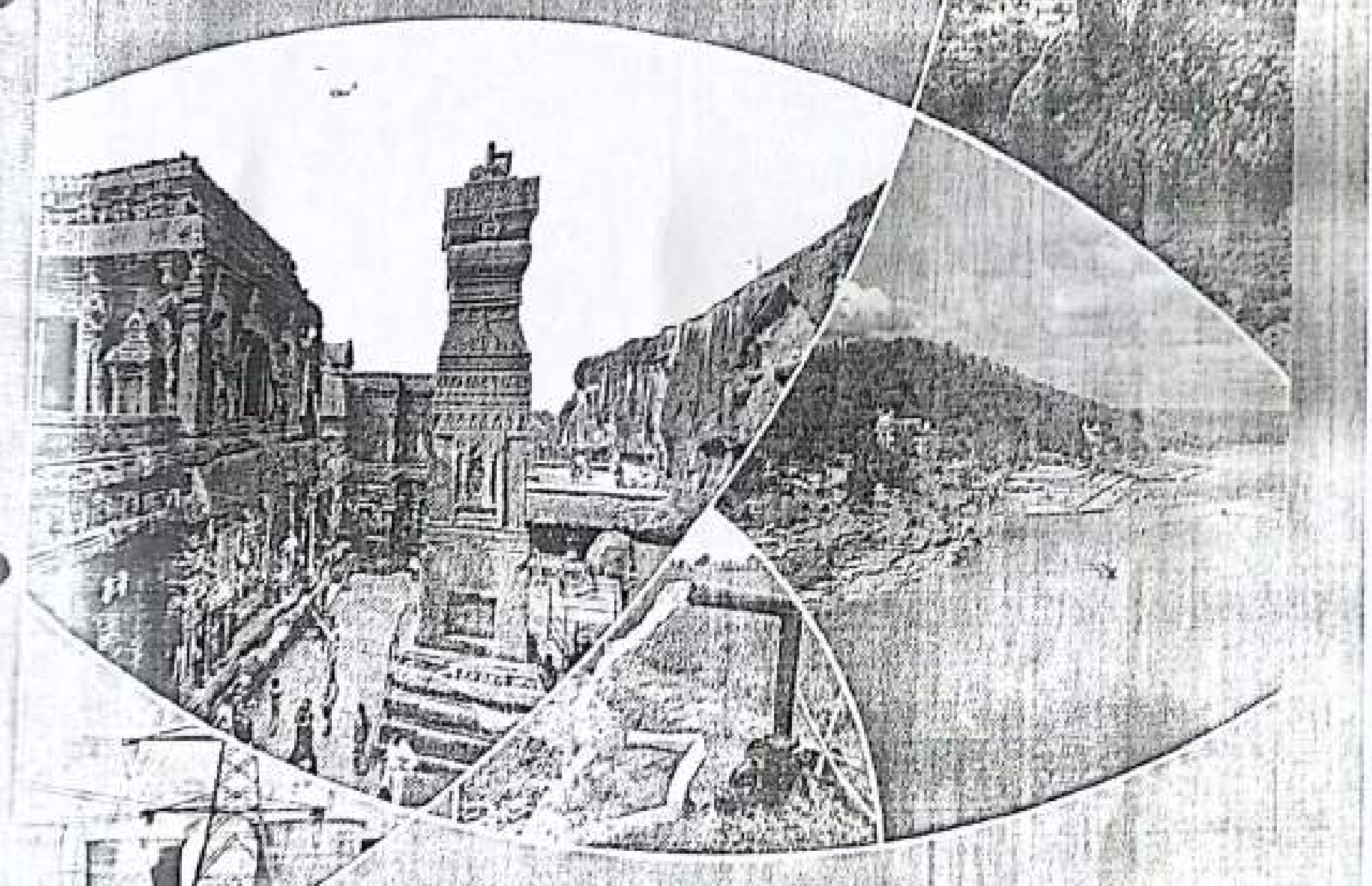

प्रा. डॉ. ए.के. हांवे
प्रा. डॉ. एच.एस. वाघमारे

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमानुसार तयार केलेले क्रमिक पुस्तक तसेच इतर स्पर्धा परीक्षासाठी उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ.

महाराष्ट्राचा भूगोल
Geography of Maharashtra

लेखक

प्रा. डॉ. ए.के. डांगे
एम.ए. पीएच.डी.
विभाग प्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर
जि. लातूर- ४१३५२७

प्रा. डॉ. एच. एस. वाघमारे
एम.ए. पीएच.डी.
विभाग प्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक
संभाजी कॉलेज (कला, वाणिज्य व विज्ञान),
मुरुड, ता.जि. लातूर- ४१३५१०

Dr. H.S. Waghmare
M.A, Ph.D.
Head & Research Guide In Geography
Sambhaji College (Arts & Comm.), MURUD
Tq. Dist. Latur (M. S.)-413510

कैलाश पब्लिकेशन्स्, औरंगाबाद

Scanned with CamScanner

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाकडे अबाधित ठेवले असून या पुस्तकातील, कोणताही मजकूराचे कोणत्याही भाषेत पुनर्मुद्रण अथवा तक्ता किंवा अन्य तत्सम संकल्पना यांची कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे (झेरॉक्स). इतर पुस्तकांमध्ये वापरणे कायद्यानुसार गुन्हा असून असे आढळून आल्यास संबंधितावर तात्काळ कारवाई करण्यात येईल.

• महाराष्ट्राचा भूगोल
प्रा. डॉ. ए.के. हांगे
प्रा. डॉ. एच. एन. वायगारे

• Geography of Maharashtra

© सुरक्षित

• प्रकाशक
श्री. के. एस. अतकरे
कैलाश पब्लिकेशन
औरंगपुरा, औरंगाबाद.
मो. 9325214191

• पहिली आवृत्ती -
१७ डिसेंबर २०१८

• ISBN : 978-81-937547-1-9

• किंमत : २००/-

• मांडणी आणि अक्षरजुळवणी
श्री. राजीव चौतमल
साक्षी टाईपसेटर्स, औरंगाबाद.
मो. 9975139748

• मुद्रक
महारुद्र ऑफसेट
सिडको, औरंगाबाद.

लेखक परिचय

प्रा.डॉ. अरूण केशवराव हांगे

एम.ए., पीएच्. डी.

- शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर, जि. लातूर - ४१३५२७
- जुलै १९९३ पासून भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत
- जुलै २०१५ पासून पीएच.डी. संशोधन मार्गदर्शक म्हणून कार्यरत
- पीएच.डी मार्गदर्शक
- भूगोल अभ्यास मंडळाचे सदस्य, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय, जिओग्राफिकल सोसायटीचे लाईफ मेंबर
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय, जर्नल्स मध्ये शोधनिबंध प्रकाशित
- विद्यापीठ, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरीय (वर्कशॉप, सेमीनार व कॉन्फरन्स) मधून रिसर्च पेपर वाचन व सहभाग

प्रा.डॉ. हरी साधू वाघमारे

एम.ए., पीएच्. डी.

- संभाजी कॉलेज (कला, वाणिज्य व विज्ञान), मुरूड, ता.जि. लातूर - ४१३५१०
- ऑगस्ट १९९३ पासून भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत
- एप्रिल २०१२ पासून पीएच.डी. संशोधन मार्गदर्शक म्हणून कार्यरत
- पीएच.डी मार्गदर्शक
- बहिस्थ विद्यापीठात पीएच.डी. (Viva-Voice) साठी रेफरी म्हणून कार्यरत
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय, जिओग्राफिकल सोसायटीचे लाईफ मेंबर
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय, जर्नल्स मध्ये शोधनिबंध प्रकाशित
- विद्यापीठ, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरीय (वर्कशॉप, सेमीनार व कॉन्फरन्स) मधून रिसर्च पेपर वाचन व सहभाग

KP

कैलाश पब्लिकेशन्स्

[illegible]

[illegible]

Email: [illegible]

Scanned with CamScanner

2019-20

Geography of Horticulture

A Case Study of Osmanabad district of Maharashtra

Ganesh L. Jadhav
M.A.Ph.D, SET

NOTION PRESS

 110

Scanned with CamScanner

GEOGRAPHY OF HORTICULTURE

A Case Study of Osmanabad district of Maharashtra

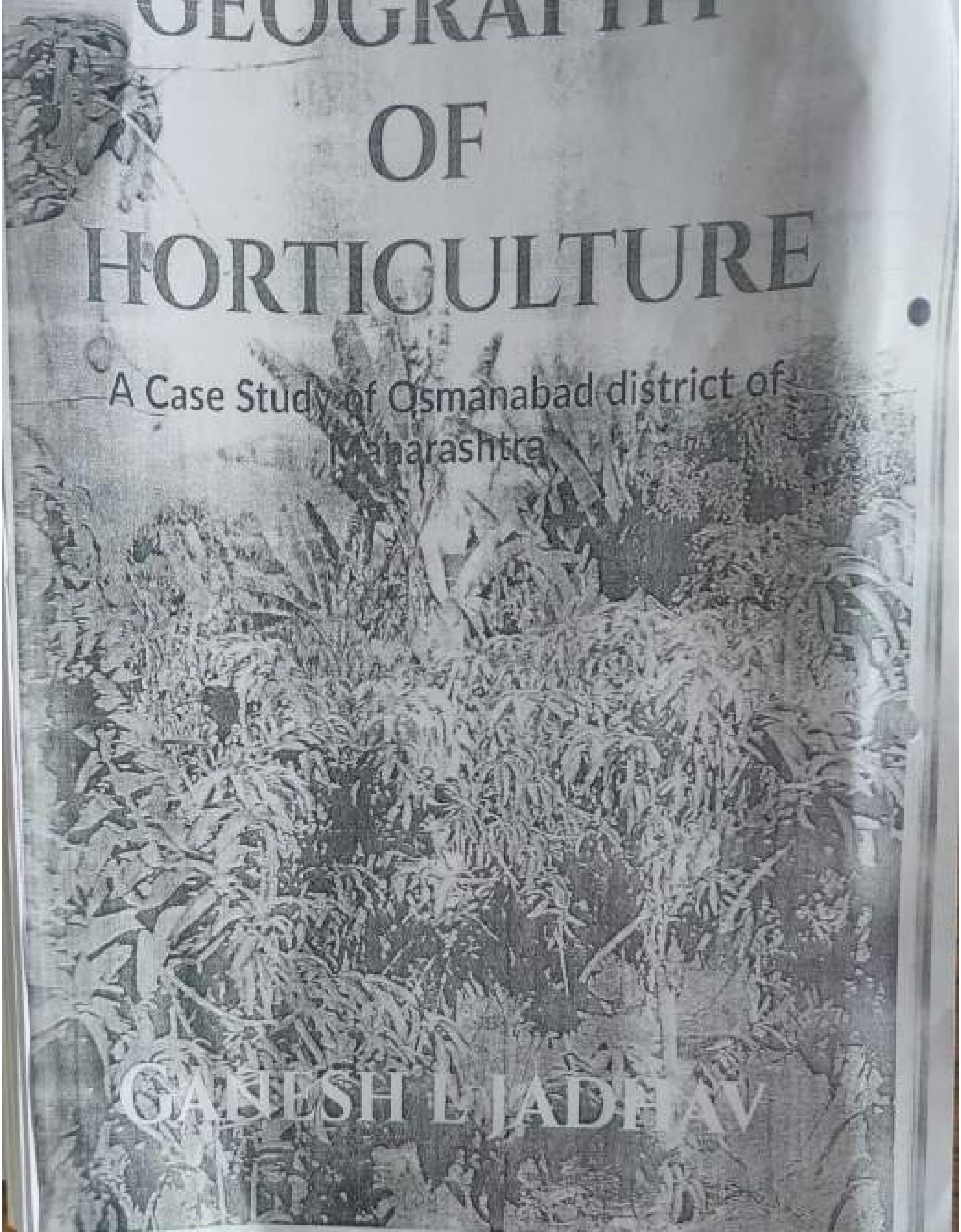

GANESH L JADHAV

Scanned with CamScanner

NOTION PRESS

India, Singapore, Malaysia.

ISBN 978-1-64869-452-3

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The Author of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Published:

2020

June 2019

2019-20

Scanned with CamScanner

प्रकाशन क्रमांक : २८६

पहिली आवृत्ती : जून २०११

© लेखक

प्रकाशक
श्री. शशिकांत पिंपळापुरे
विद्या बुक्स पब्लिशर्स
औरंगपुरा, औरंगाबाद.
फोन : (०२४०) २३३७३७१
E-mail - aur.vidyabooks@gmail.com
Websit - www.vidyabooksabd.com

मुद्रक
तन्मय ऑफसेट प्रिंटर्स
एम.आय.डी.सी., चिकलठाणा,
औरंगाबाद.

अक्षर जुळवणी
नीट एंटरप्रायजेस
१४, राठी गॅलक्सी, कॅनॉट प्लेस,
सिडको, औरंगाबाद.

I.S.B.N. No. 978-91-941031-3-4

किंमत ३००/-

आज जग व भार
आला आहे. आपला पु
जीवनशैलीचा असणार अ
झालेली प्रगती, वैज्ञानि
ठेपले आहे. त्यामुळे मान
होताना दिसून येतात. प
भेसूर रूपाने दृष्टिपथास पडन
पूर, कोरडा दुष्काळ, भूमी
वाढते तापमान, ओझोनचा
आपली तर वाळवंटीकरण,
निर्मित आपत्ती टोळधाड
भवितव्यच नव्हे तर त्यांचे
या भयाण परिस्थितीत
प्रत्येक सुजाण नागरिक या
त्याचाच एक भाग म्हणून
प्राध्यापक, वाचक, आपल
मनस्वी अत्यंत आनंद होत
अनुदान आयोगाच्या मार्गद
व डॉ. बाबासाहेब आंबेडक
पदव्युत्तर वर्गात शिक्षण घेण
स्पर्धा परीक्षेच्या विद्यार्थ्यां
'आपत्ती व्यवस्थापन'
समाधानकारक माहिती देण
आहे. योग्य तेथे व्याख्या, सं
उदाहरणे अत्यंत, सोप्या, सु
यांचे हे कार्य अभिनंदनास प

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर भूगोल या विषयाकरिता
व सर्व प्रकारच्या स्पर्धा परिक्षांकरिता उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ.

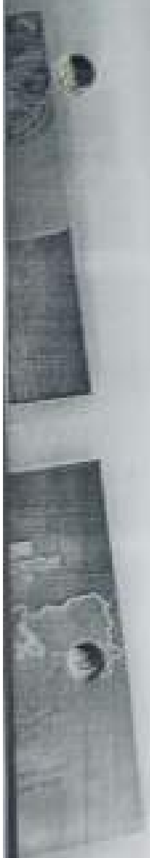

आपत्ती व्यवस्थापन
(Disaster Management)

लेखक
प्रा. डॉ.सखाराम वाघमारे
भूगोलशास्त्र विभागप्रमुख
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रा. डॉ. हरी वाघमारे
संभाजी महाविद्यालय, मुरुड

विद्या बुक्स पब्लिशर्स
औरंगपुरा, औरंगाबाद

Scanned with CamScanner

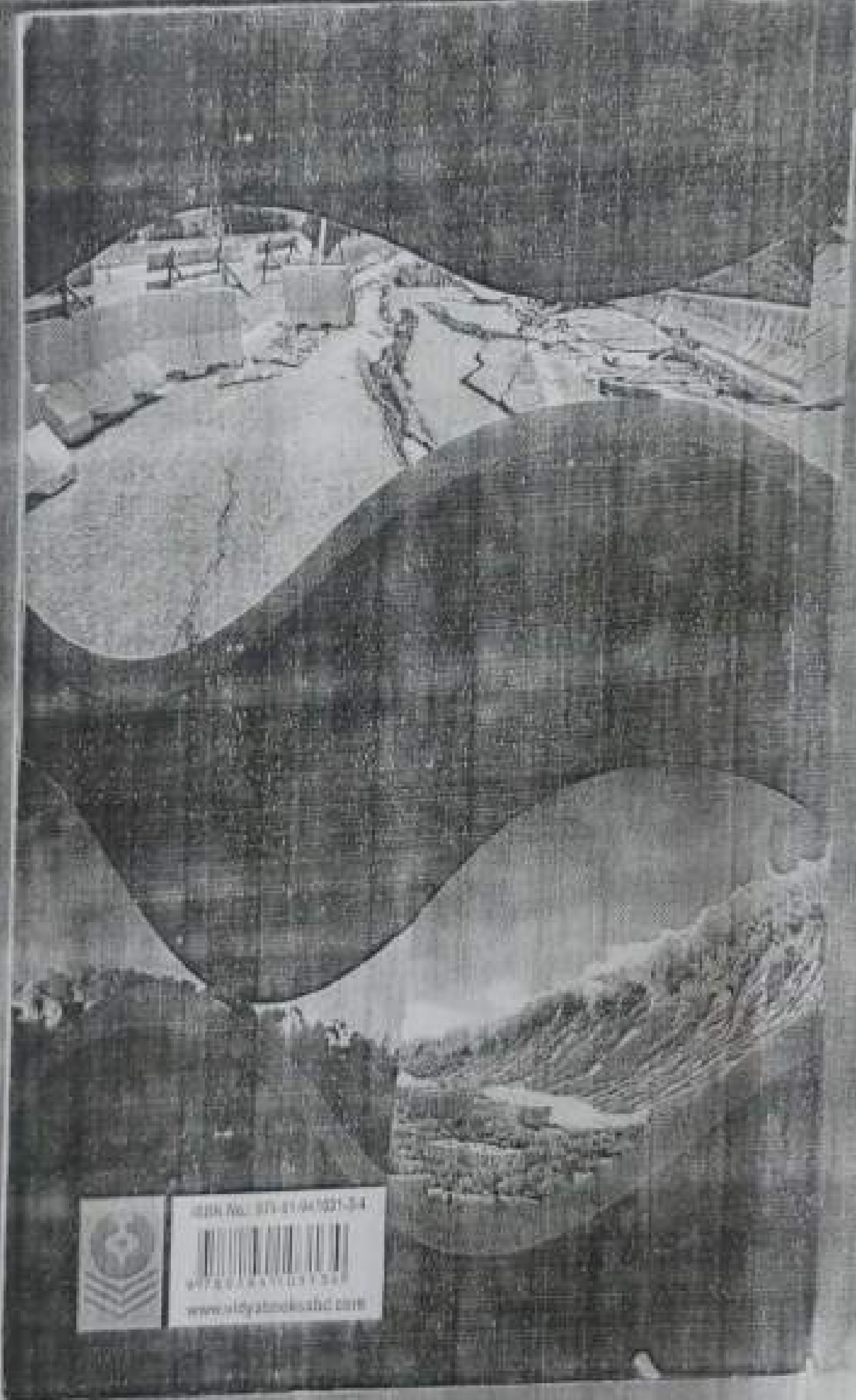

Scanned with CamScanner

July-2019
2019-20

भैरवप्रसाद गुप्त के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प

डॉ.गोकुल महादेव भगत

Scanned with CamScanner

"भैरवप्रसाद गुप्त के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प"

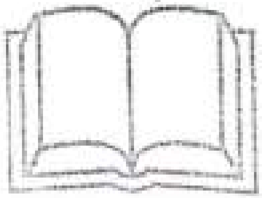

श्री. गोकुल महादेव भगत

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, Tq Dist Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell 07588057695, 09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Scanned with CamScanner

'भैरवप्रसाद गुप्त के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प'

© श्री. गोकुल महादेव भगत

❖ Publisher

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ Design By- Sk.Jahuroddin

❖ Publish Date- July-2019.

ISBN 978-93-89003-44-4

❖ Amount : 249

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed, Conclusions reached and plagiarism, if any in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever Disputes, if any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

Scanned with CamScanner

नाम : डॉ.गोकुल महादेव भगत

जन्म : १५ मार्च, १९६५

जन्मस्थान : तेरखेडा, ता.वाशी, जि.उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

शिक्षा : एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.(हिन्दी)
(स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड)

प्रकाशन : १४ शोधनिबंधों का प्रकाशन
राष्ट्रीय एवं आंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी में आलेख वाचन

अभिरुचि : लेखन, अध्यापन के अतिरिक्त कहानी, उपन्यास तथा विभिन्न विषयों की किताबों का पठन, सांस्कृतिक, शैक्षिक, क्रिडा संबंधी कार्यक्रमों में रुचि, सामाजिक कार्य आदि.

सम्प्रति : विभागाध्यक्ष, हिन्दी विभाग,
संभाजी कॉलेज, मुरुड, ता.जि.लातूर (महाराष्ट्र) ४१३५१०

निवास : 'मातृछाया', संभाजी नगर, मुरुड, ता.जि.लातूर (महाराष्ट्र)

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISBN 978-93-89003-44-4

Book publication 21-22 NOV-2022
2022-23

…तराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

M53 एम. ए. (लोकप्रशासन)
COURSE CODE : PAD202
BOOK CODE : PAD 2024

सत्र तिसरे

पुस्तक ४ : महाराष्ट्र राज्यातील संविधानिक व वैधानिक संस्था

Dr. H. S. Waghmare
Ph.D.
Head & Research Guide In Geography
Sambhaji College of Arts & Comm., Murud

158

Scanned with CamScanner

ज्ञानगंगा घरोघरी
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

PAD 202
महाराष्ट्र प्रशासनाची रूपरेषा
Book Code : PAD2024

पुस्तक ४

महाराष्ट्र राज्यातील संविधानिक व वैधानिक संस्था

लेखक : डॉ. मधुकर चव्यरे

घटक १ : राज्य निवडणूक आयोग व राज्य वित्त आयोग	१
घटक २ : राज्य मानवाधिकार आयोग व राज्य महिला आयोग	१०
घटक ३ : राज्य माहिती आयोग व राज्य नियोजन आयोग	१८
घटक ४ : राज्य अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोग आणि राज्य मागासवर्ग आयोग	२७
घटक ५ : राज्य अल्पसंख्यांक आयोग व राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग	३४
घटक ६ : राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ व राज्य कामगार कल्याण मंडळ	४१

Scanned with CamScanner

21-22

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरू : डॉ. पी. जी. पाटील

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

प्र. डॉ. प्रवीण घोडेस्वार
प्र. संचालक
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. चेतना कामळस्कर
सहायक प्राध्यापक
विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. मंजुलिका श्रीवास्तव
संचालक, Centre for Internal Quality Assurance, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली

डॉ. श्यामल बनसोड
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. शिल्पा वाकचौरे
प्राचार्य, गोखले एज्युकेशन संस्थेचे
शिक्षणशास्त्र व संशोधन महाविद्यालय
परळ, मुंबई

नागार्जुन वाडेकर
सहयोगी प्राध्यापक
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. सुरेंद्र पाटोळे
सहायक प्राध्यापक
वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. संदीप चौधरी
प्राध्यापक व विभागप्रमुख
समाजशास्त्र विभाग
सरस्वती भुवन महाविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ. ज्योती निसवाडे
प्राध्यापक, मातृ सेवा संघ समाजकार्य
महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. मुस्सन मोमिन
उर्दू विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला आणि
समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

डॉ. संजीवनी महाले
सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शुभांगी पाटील
सहायक प्राध्यापक
विद्यार्थी सेवा विभाग
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. भारती गोरे
प्राध्यापक व हिंदी विभागप्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. अजित पगारे
सहायक प्राध्यापक
मीडिया अँड कम्युनिकेशन स्टडीज
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

अभ्यासक्रम समिती

डॉ. संभाजीराव एकंबेकर
प्राचार्य,
कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर ग्रामीण
महाविद्यालय, हंगरगा
ता. देगलूर, जि. नांदेड

डॉ. बालाजी कत्तुरवार
प्राध्यापक
लोकप्रशासन विभाग
देगलूर महाविद्यालय, देगलूर, जि. नांदेड

डॉ. विजय तुंटे
प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर, जळगाव

डॉ. संतोष भरड
सहायक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
विवेकानंद महाविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ. मृदुल निळे
प्राध्यापक,
नागरिकशास्त्र आणि राज्यशास्त्र विभाग
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. जितेंद्र वासनिक
सहयोगी प्राध्यापक
लोकप्रशासन व स्थानिक स्वराज शासन
विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर
विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. प्रीती पोहेकर
प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर

डॉ. शामसुंदर वाघमारे
प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग
शारदा महाविद्यालय, परभणी

डॉ. चंद्रशेखर गीते
सहायक प्राध्यापक
लोकप्रशासन विभाग, महिला महाविद्यालय
नंदनवन, नागपूर

डॉ. पवन जोगदंड
प्रभारी अधिकारी तथा संपादक
यशदा यशमंथन, माध्यम व प्रकाशन केंद्र
यशदा, पुणे

Dr. H. F. W...hmare
Head & Research ... in Geography
Sambhaji College ... Murud
Tq. Dist. Latur (M.S.) 413510

Scanned with CamScanner

National Education Policy (NEP) 2020 and Multidisciplinary Approaches

Editors

2022-23

Edited Books

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020

... Publications, Pune
International Publication

Dr. Lal Mervin Dharmasiri Senior Professor (Chair), Department of Geography, University of Kelaniya, Kelaniya, Sri Lanka	**Dr. Saptarshi Praveen Ganesh** Professor, Emeritus, Sustainability Management, Indian Institute of Cost and Management Studies & Research, Pune And, Visiting Professor, Salisbury University, Maryland, U.S.
Dr. Prof. H. B. Rathod Principal Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed, Dist. Nanded (Maharashtra) India	**Dr. N. G. Mali** Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur, Latur Road, Murud, District – Latur
Dr. G. L. Jadhav Dept. of Geography Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur, Latur Road, Murud, District – Latur, Pin-413510	**Dr. N. T. Deshmukh** Professor Head Department Of Geography Mahatma Gandhi Mahavidyalaya, Ahmedpur
Santosh P. Mane Assistant Professor, IQAC Coordinator & Head Department of Geography, Sanmati Gandhi Kala Mahavidyalaya (Arts & Science College) Malshiras, Solapur, Maharashtra, India	

Published - 2022

Jyotikiran Publication, Pune
Sr. No. 204, Sahajeevan Society,
Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8
Mob- 8888851080
Email-
jyotikiranpublicationpune@gmail.com
Web Site-
http://jkpublications.com
Rs-1000/-

ISBN 978-93-94819-17-7

9 789394 819177

2022-23

IRRIGATION AND AGRICULTURAL PRODUCTIVITY.

A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF OSMANABAD DISTRICT OF MAHARASHTRA (INDIA)

published year ?
2022

GANESH L. JADHAV

232

Scanned with CamScanner

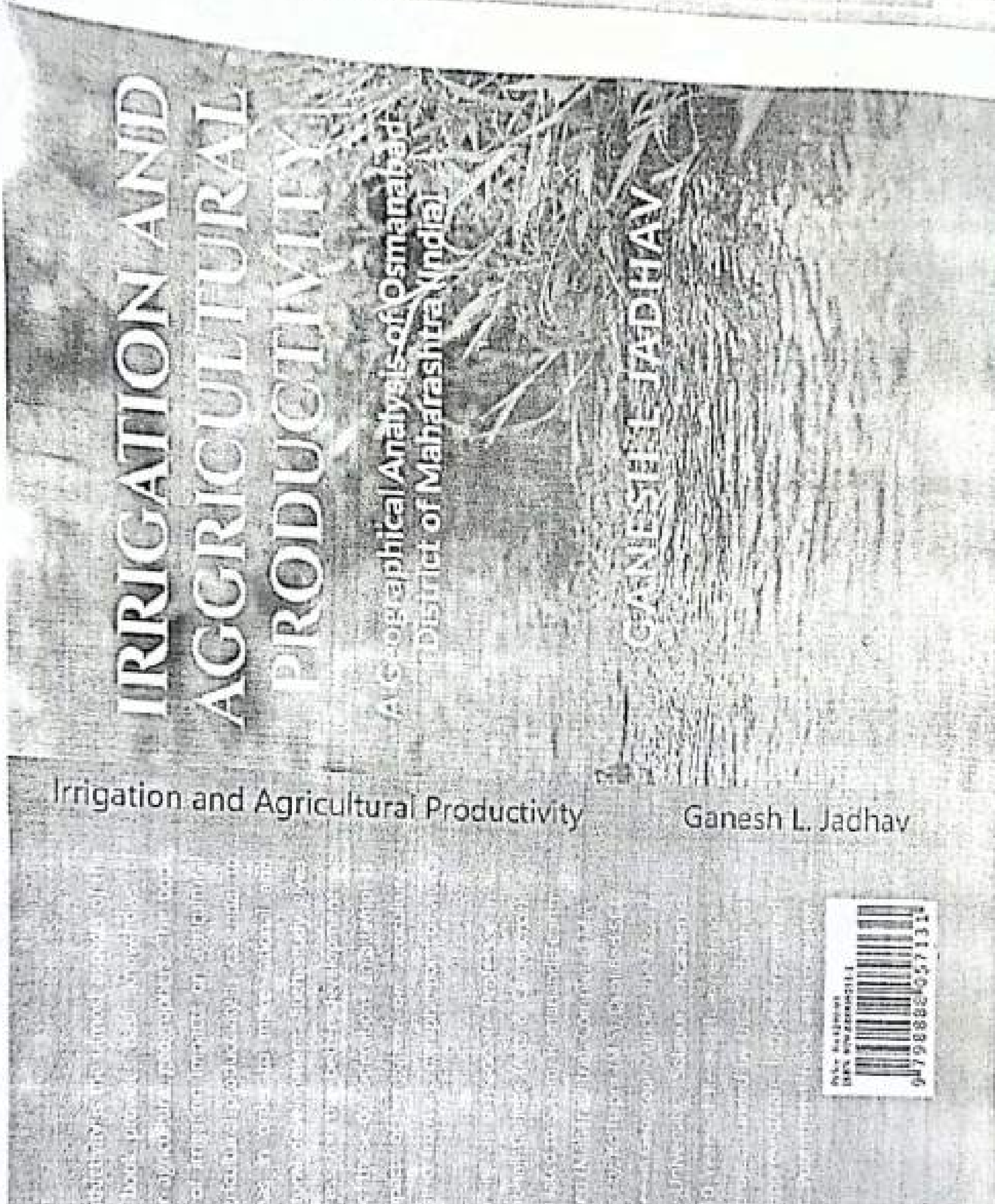
IRRIGATION AND AGRICULTURAL PRODUCTIVITY
A Geographical Analysis of Osmanabad District of Maharashtra (India)
GANESH L. JADHAV
Irrigation and Agricultural Productivity
Ganesh L. Jadhav

June-2023
Book publication (2023-24)

भारताचा भूगोल

प्रा.डॉ. एच. एस. वाघमारे
प्रा.डॉ. ए. के. हांगे

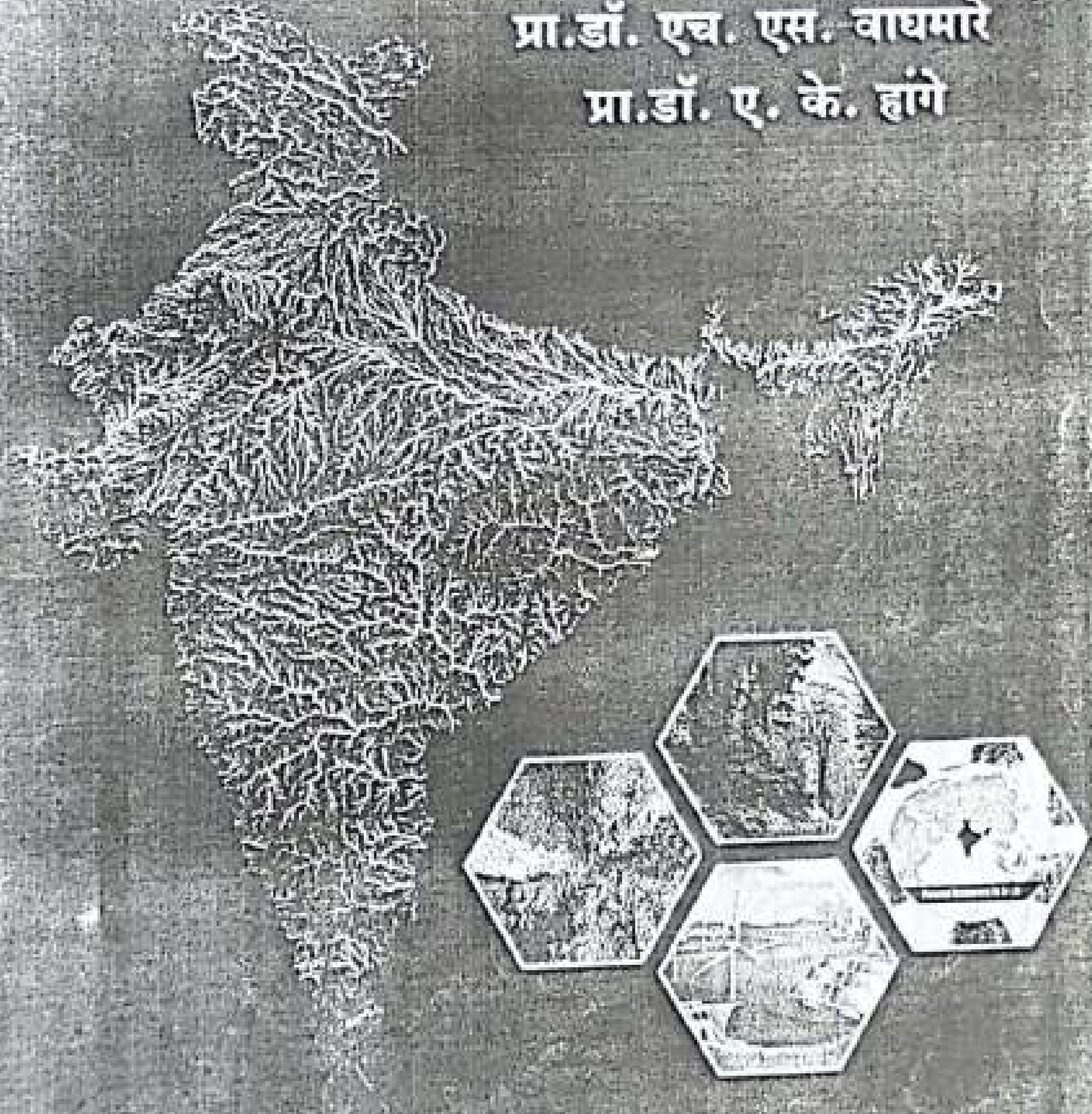

Scanned with CamScanner

- भारताचा भूगोल
  (Geography of India)
  प्रा. डॉ. एच. एस. वाघमारे,
  प्रा. डॉ. ए. के. हांगे

© लेखकाधीन

- प्रकाशक
  श्री. के. एस. अतकरे
  कैलाश पब्लिकेशन्स
  औरंगपुरा, औरंगाबाद.
  मो. 9325214191

- अक्षरगुंफण
  सौ. साक्षी भैय्यासाहेब वाघ
  साक्षी टाईपसेटर्स, औरंगाबाद.
  मो. 9975139748

- प्रथम आवृत्ती - २६ जून २०२३

- ISBN : 978 - 93 - 93623 - 44 - 7

- किंमत : ४५०/-

या पुस्तकाचे सर्व अधिकार लेखकाकडे अबाधित ठेवले असून या पुस्तकातील कोणताही मजकुरांचे कोणत्याही भाषेत पुर्नमुद्रण अथवा तक्ता किंवा अन्य तत्सम संकल्पना याची कोणत्याही प्रकारे नक्कल करणे (झेरॉक्स), इतर पुस्तकांमध्ये वापरणे कायद्यानुसार गुन्हा असून असे आढळून आल्यास संबंधितावर तात्काळ कारवाई करण्यात येईल.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमानुसार
तयार केलेले क्रमिक पुस्तक तसेच सर्व स्पर्धा परीक्षासाठी उपयुक्त संदर्भ
ग्रंथ UPSC व MPSC साठी अत्यंत उपयुक्त

भारताचा भूगोल

Geography of India

* लेखक *

प्रा. डॉ. एच. एस. वाघमारे
एम. ए., पीएच.डी.,
भूगोल विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक,
संभाजी कॉलेज, मुरुड,
ता. जि. लातूर - ४१३५१०

प्रा. डॉ. ए. के. हांगे
एम. ए., पीएच. डी.,
भूगोल विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक,
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर,
लातूर, जि. लातूर - ४१३५२७

कैलाश पब्लिकेशन्स

Scanned with CamScanner

The research papers published in this book entitled 'Environmental Challenges Today: Global Perspective' cover almost all the aspects of environmental concerns and possible measures to be adopted by the people. It covers Local issues, literary references, and National as well as International issues regarding Environment. This book will be a good source of reference for the students, teachers and policy makers. The contributors have really made genuine attempt to come with the best possible remedies regarding the issues which will contribute in reshaping the sensibilities of the new generation.

Dr. Vasant Satpute is principal and head of English department at Late Ramesh Warpudkar College Sonpeth, Dist. Parbhani (MS) worked as BOS members of S.R.T.M. University Nanded for two terms. Five research students have completed Ph.D. under his guidance and six pursuing their Ph.D. work. He has been member of editorial board of six books and written more than forty research papers in books and journals.

Dr. M.B. Patil is working as Assistant Professor in Botany since 2011 in LRW College, Sonpeth Dist. Parbhani Maharashtra. He is recognized research guide and two students are pursuing under his guidance. He has Published 25 research papers in reputed national and International journals. He has authored three Books and edited one book.

Dr. Sunita Tengse is Ph. D. in Sociology and works at on Asst. Professor at Late Ramesh Warpudkar College Sonpeth since 1998. She is a recognized Ph.D. guide of S.R.T.M.U. Nanded and four students are pursuing Ph.D. work under her supervision. She has written more than fifty scholarly articles in various Books and journals she has been the member of BOS in sociology during 2012-17 S.R.T.M.U. Nanded.

Chapter in Edited Book
(2020)
2021

Price ₹360
ISBN 978-1-64869-730-2
90000
9 781648 697302

XpressPublishing
An imprint of Notion Press

V.D. SATPUTE, M.B. PATIL, S.A. TENGSE

ENVIRONMENTAL CHALLENGES TODAY: GLOBAL PERSPECTIVE

(2020)
2021

Scanned with CamScanner

Xpress Publishing

Old No. 38, New No. 6
McNichols Road, Chetpet
Chennai - 600 031

First Published by Notion Press 2020
Copyright © V.D. Satpute, M.B. Patil, S.A. Tengse 2020
All Rights Reserved.

ISBN 978-1-64869-730-2

This book has been published with all efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. However, the author and the publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause.

While every effort has been made to avoid any mistake or omission, this publication is being sold on the condition and understanding that neither the author nor the publishers or printers would be liable in any manner to any person by reason of any mistake or omission in this publication or for any action taken or omitted to be taken or advice rendered or accepted on the basis of this work. For any defect in printing or binding the publishers will be liable only to replace the defective copy by another copy of this work then available.

ENVIRONMENTAL CHALLENGES TODAY: GLOBAL PERSPECTIVE

V.D. Satpute, M.B. Patil and S.A. Tengse

XpressPublishing
An imprint of Notion Press

The Use of Nature in Modern Indian Fictional World	93
Pollution: Causes & Effects	100
Water Pollution Sources Causes and Effects on Life	108
Water Pollution: Sources, Effects and Control	113
Environmental Impact of Amazon Forest Fires	120
Environmental Pollution: Major causes and Types Which Pollute all Environment	124
Abatement of Air, Water & Nuclear Pollution	131
Water Pollution: One of the Major Global Problem	138
Water Pollution – An Adverse Effect on Ecosystem	145
Pollution and it's Control	152
Soil Algae from the Cultured Soil Samples of Bhandarwadidam, Maharashtra	158
Loss of Biodiversity Is a Silent Killer to Life	163
Study of Indoor Aeromycoflora in College Library	169
Addition to the Euglenoids Flora-III of Marathwada, Maharashtra	175
Effect of Ecological Factors on the Development of Green Mould Rot of Citrus	182
Sustainable Development and Goals	186
Aerobiology in the Transmission of Infectious Diseases through Droplet Air Infection	196
Studies of Annona Squamamosa *L.* Leaf Extracts on Linear Growth of *Colletorichum Capsici* Causing Spot of Tumeric	206
Environment and Human Health	210

Abatement of Air, Water & Nuclear Pollution

Hari Sadhu Waghmare

Sambhaji College, Murud Tq. & Dist. Latur (MS)

INTRODUCTION

Earth and its surrounding environment are being abused by the contaminants that are generated during the life cycle of each living being and also by natural calamities like volcanic eruption and earthquake. Man is responsible for his own actions by polluting each of his life supporting systems, i.e., air, water and soil.

The pollution can be controlled by taking precautions against polluting the environment, adapting modern technology and further scientific research. Proper enforcement of regulatory measures is required to sustain the diminishing resources and to meet the increasing demand on our resources by controlling their wastage at the sources.

Objectives

i. **Air:** To set standards and implementing them, using technical devices to reduce pollution.

ii. **Water:** To proper collection and disposal of domestic sewage, treatment of industrial waste of yield safe effluents, etc.

iii. **Nuclear:** To work on safe disposal of waste. Safety measures to be strictly enforced.

Scanned with CamScanner

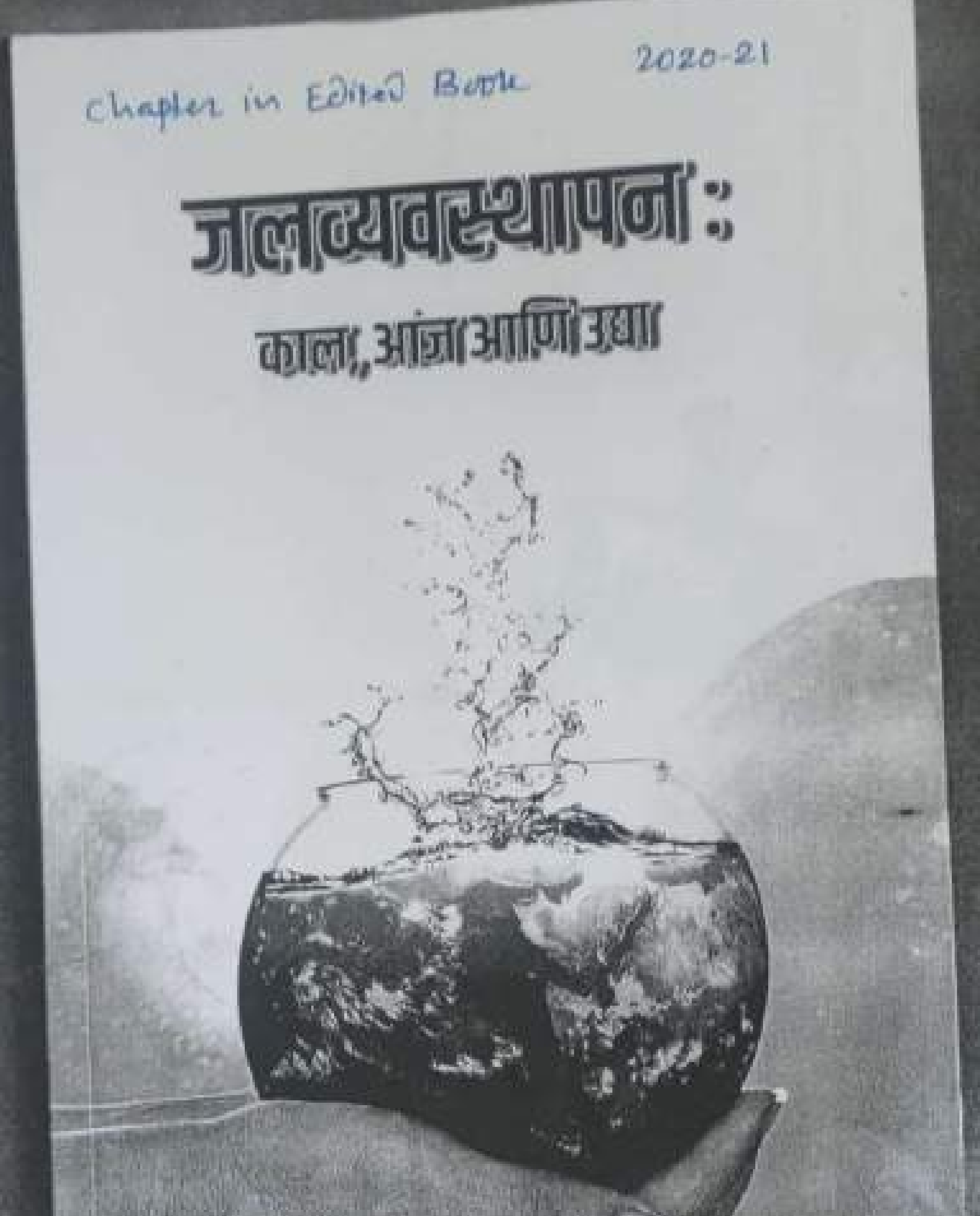

Scanned with CamScanner

जलव्यवस्थापन : काल, आज आणि उद्या

Jalavyavasthapan : Kal, Aaj Ani Udya

संपादक :
डॉ. शंकर लेखने
प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले

प्रकाशक :
ज्ञानार्णव प्रकाशन, पुणे
dnyanarnav.prakashan@gmail.com
संपर्क : ७८४४००९०१६

ISBN - 978-93-84202-14-9

प्रथमावृत्ती : २२ मार्च २०२१ (आंतरराष्ट्रीय जलदिवस)

सर्वाधिकार : © सुरक्षित

मुखपृष्ठ : मुक्ता शिंदे

मुद्रितशोधन : प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले

मूल्य : २५०/-

पाण्याचा प्रत्येक थेंब वाचवण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या प्रत्येकास
हे पुस्तक सादर अर्पण...

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना / पृ. ६
१. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील जलव्यवस्थापनाचे संदर्भ :
प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले / पृ. ८
२. संतसाहित्यातील जलव्यवस्थापनाची दीर्घदृष्टी : प्रा. डॉ. शरदचंद्र देगलूरकर / पृ. १९
३. शिवकालीन जलव्यवस्थापन : डॉ. शिवाजी सोमळा पवार : पृ. २३
४. शिवाजी महाराजांचे जलव्यवस्थापन : डॉ. बी. एस. पिंगोले : पृ. ३६
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापनविषयक विचार : एक अभ्यास :
प्रा. डॉ. श्यामसुंदर पंढरीनाथ वाघमारे / पृ. ४२
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलधोरण : प्रा. डॉ. अशोक सोनकांबळे / ५०
७. डॉ. शंकरराव चव्हाण यांचे जलव्यवस्थापनातील योगदान :
डॉ. रामराज पंडितराव गार्डे / पृ. ५६
८. समकालीन जलव्यवस्थापनाचे प्रयोग : डॉ. शंकर लेखणे / पृ. ६१
९. जलव्यवस्थापन धोरण : समस्या व उपाय : प्रा. वन वशिष्ठ गणपतराव / पृ. ७०
१०. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन : जलव्यवस्थापनाचा एक मार्ग :
प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डाकोरे / पृ. ८२
११. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन : संकल्पना, पद्धती व केस स्टडी :
प्रा. डॉ. वाघमारे हरी साधू / पृ. ९२
१२. स्थानिक शासनाची जलजागृतीविषयक भूमिका :
प्रा. डॉ. शेख मोहंमद हनिफ इस्माईलसाब / पृ. ९९
१३. जलव्यवस्थापन आणि ग्रंथालयाची भूमिका : डॉ. सुधाकर बी. टेळके / पृ. १०५
१४. जलनियोजन आणि जल अंकेक्षण : काळाजी गरज :
प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे / पृ. १०९
१५. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : डॉ. दीपक एस. वाघमारे / पृ. ११५
१६. ग्रामीण जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय : डॉ. जीवन सुदामराव पांगो / पृ. १२१
१७. [illegible] आशियातील [illegible] : एक आकलन :
[illegible] मोहन / पृ. [illegible]
१८. [illegible] जलव्यवस्थापन : काळाची गरज :
[illegible]
[illegible]
[illegible]
२१. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय :
प्रा. डॉ. मधुकर विठ्ठल चावरे / पृ. १५५
२२. आर्थिक विकासामध्ये जलस्रोतांच्या व्यवस्थापनाची भूमिका :
प्रा. विशाल वाणी / पृ. १६१
२३. जलयुक्त शिवार : शाश्वत सिंचन, समृद्ध जीवन :
प्रा. डॉ. कहाळेकर सी. एम., प्रा. डॉ. मंगनाळे एस. के. / १६८
२४. शेतीतील उत्पन्न व पाणी व्यवस्थापन : एक अभ्यास :
प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने / पृ. १७७
२५. पर्जन्य जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : खेडकर विष्णू तात्याबा / पृ. १८२
२६. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : प्रा. घोगरे बळवंत विष्णू / पृ. १८७
२७. जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता : प्रा. डॉ. राजेंद्र ज्ञानोबाराव शिंदे / पृ. १९१
२८. जलसंवर्धन : एक अभ्यास : प्रा. डॉ. गौरव गोविंदराव जेवळीकर / पृ. १९७
२९. जलसंवर्धनाचे महत्त्व : प्रा. डॉ. सरवदे वसंत पांडुरंग / पृ. २०८
३०. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय :
प्रा. डॉ. अशोक गायकवाड / पृ. २११
३१. पाणी वाचवा, वसुंधरा वाचवा : प्रा. डॉ. डी. के. खोकले / पृ. २१६
३२. जलसंवर्धनाचे महत्त्व : प्रा. डॉ. भालेराव सुधाकर नारायण / पृ. २२२
३३. शेतकरी आणि भारत समृद्ध बनण्यासाठी जलव्यवस्थापन :
प्रा. डॉ. शंकर गड्डमवार / पृ. २२८
३४. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : प्रा. कांबळे शिवाजी ईरवा / पृ. २३८
३५. जलसंवर्धन : काळाची गरज : डॉ. बंजारा दिलीप लालू / पृ. २४६
३६. जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता : डॉ. एस. एस. पवार / पृ. २५०
३७. जलव्यवस्थापनाचे समकालीन उपयोजन : डॉ. सौ. मीना सुरेंद्र कदम / पृ. २५३
३८. भारतातील जलव्यवस्थापनासमोरील आव्हाने / प्रा. वसंत पवळे / पृ. २५९

***

टीप : प्रस्तुत पुस्तकातील मजकूर व संदर्भ, त्याचबरोबर लेखकांनी व्यक्त केलेली मते, यांच्याशी संपादक सहमत असतीलच, असे नाही.

गरजांचा अंदाज पाहून जलाचे योग्य वाटप झाले पाहिजे. उपलब्ध जलानुसार जलपुरवठ्यासाठी नदीवर धरणे व पाझर तलाव बांधणे, कालवा किंवा नळाने पाणी पुरवणे, उपसा, जलसिंचन, स्प्रिंकल, ठिबक सिंचन, डबे व कावडीने पाणी पुरवणे यांपैकी स्थानिकदृष्ट्या जी पद्धत योग्य असेल, तिचा अवलंब करणे व पाणीपुरवठ्याचे प्रमाण ठरवणे आवश्यक आहे.

आज पाणीप्रश्न माणसा-माणसात, राज्या-राज्यात, देशा-देशात संघर्ष निर्माण करणारा प्रश्न बनला आहे. त्यामुळे सद्यस्थितीत पाणी हे पैशासारखे वापरले पाहिजे. अन्यथा मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण होईल. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने पाण्याचा वापर योग्य पद्धतीने करून संभाव्य धोका टाळला पाहिजे. तसेच भविष्यकालीन परिस्थिति लक्षात घेऊन भविष्यकालीन पाण्याचे व्यवस्थापन केले पाहिजे. म्हणून पाणीविषयक धोरणे आखणे, कायदे करणे व पाण्याच्या नियमाची चौकट तयार करणे, ही शासनाची जबाबदारी असून त्याचे पालन करणे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे. आधुनिक जगात मानवाच्या गरजा खूप वाढलेल्या आहेत. या वाढत्या गरजांवर आपण आळा घातला पाहिजे. तरच येणाऱ्या पिढीसमोर पाण्याची समस्या निर्माण होणार नाही. भविष्याचा विचार आपण आजच केला पाहिजे, तरच सजीवाचे पृथ्वीगोलावरील अस्तित्व शक्य आहे. कारण पाणी म्हणजेच जीवन होय.

संदर्भ :

१) प्र. ल. गानू, 'जायकवाडी प्रकल्प : सिंहावलोकन', २०१०
२) महाराष्ट्र शासन जलसिंचन विभाग, पुणे.
३) डॉ. एस. के. पाटील, 'जलसिंचन व आर्थिक विकास'
४) दि. गो. पवार, 'पाणी २१ व्या शतकातील संघर्षाची ठिणगी'
५) प्रा. सौ. आलका झिमरे, 'कृषि अर्थशास्त्र'

***

जलव्यवस्थापनाचे समकालीन उपयोजन

डॉ. सौ. मीना सुरेंद्र कदम
सहयोगी प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग
संभाजी कॉलेज, मुरूड, ता. जि. लातूर
संपर्क : ९४२०२१३८७४

पाण्याचे प्रमाण, त्याची उपयोगिता व प्रत्यक्ष वापर यांचा शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास करून ते योग्य प्रमाणात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने केलेली व्यवस्था म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. जलसंरक्षण, संवर्धन व विकास यांची शास्त्रीयदृष्ट्या केलेली चिकित्सात्मक रचना म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. प्रत्यक्ष गरजेनुसार, योग्यप्रकारे व काटकसरीने जलाचा वापर म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. त्यासाठी, १. जलाची उपलब्धता, २. गरजांचा अंदाज, ३. जलवाटपाचा प्रकार आणि ४. जलव्यवस्थापनात येणाऱ्या अडचणींचा आढावा व त्यावरील उपायोजना या सर्व गोष्टींचा विचार करावा लागतो. यासाठी जागतिक स्तरावर, देशस्तरावर आणि स्थानिक स्तरावर जलउपलब्धतेचे सर्वेक्षण केले जाते. जे जलस्रोत आहेत, त्यात वर्षभर असणारे पाणी, ऋतुमानानुसार जलप्रमाणात होणारा बदल व पाण्याचा दर्जा यांचा विचार करावा लागतो. एखाद्या नदीत वर्षभर व ऋतुनुसार कोठे व किती पाणी उपलब्ध असते, त्या नदीला पाणी कोठून येते, नदीप्रमाणे नैसर्गिक तळे व तलाव यांचा विचार करावा लागतो.

१. राष्ट्रीय जलव्यवस्थापन :

२१ व्या शतकाची सुरुवात पाणीसमस्येपासून झाली आहे. पाण्यावरून महायुद्ध होतील, असे अनेक अभ्यासकांनी भाकीत वर्तवले आहे. कारण पाण्यावाचून जीवाचे अस्तित्व शिल्लक राहत नाही. अशा या पाण्याचे व्यवस्थापन करण्याची वेळ आज आली आहे. बहुतेक सर्वच देशांमध्ये अनेक नद्या दुसऱ्या देशातून या देशात येतात, तर काही नद्या त्या देशातून बाहेरच्या देशात जातात.

Chapter in Edited Book
(2020-21)

7

जलव्यवस्थापन :

काल, आज आणि उद्या

संपादक :

डॉ. शंकर लेखने

प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले

(S) excluding salary component

2020-21

जलव्यवस्थापन : काल, आज आणि उद्या

Jalavyavasthapan : Kal, Aaj Ani Udya

संपादक :
डॉ. शंकर रोडगे
प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले

प्रकाशक :
ज्ञानार्णव प्रकाशन, पुणे
dnyanarnav.prakashan@gmail.com
संपर्क : ७७४४००९०१६

ISBN - 978-93-84202-14-9

प्रथमावृत्ती : २२ मार्च २०२१ (आंतरराष्ट्रीय जलदिन)

सर्वाधिकार : © सुरक्षित

मुखपृष्ठ : मुक्ता शिंदे

मुद्रितशोधन : प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले

मूल्य : २५०/-

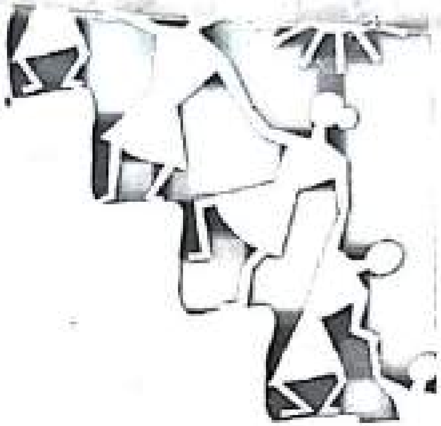

पाण्याचा प्रत्येक थेंब वाचवण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या प्रत्येकास
हे पुस्तक सादर अर्पण...

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना / पृ. ६
१. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील जलव्यवस्थापनाचे संदर्भ :
प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले / पृ. ८
२. संतसाहित्यातील जलव्यवस्थापनाची तीर्थरूपी : प्रा. डॉ. शरदचंद्र देगलूरकर / पृ. १९
३. शिवकालीन जलव्यवस्थापन : डॉ. शिवाजी सोमला पवार : पृ. २३
४. शिवाजीमहाराजांचे जलव्यवस्थापन : डॉ. बी. एस. पिंगोले : पृ. ३६
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापनविषयक विचार : एक अभ्यास :
प्रा. डॉ. श्यामसुंदर पंढरीनाथ वाघमारे / पृ. ४२
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलधोरण : प्रा. डॉ. अशोक सोनकांबळे / ५०
७. डॉ. शंकरराव चव्हाण यांचे जलव्यवस्थापनातील योगदान :
डॉ. रामराज पंडितराव गावंडे / पृ. ५६
८. समकालीन जलव्यवस्थापनाचे प्रयोग : डॉ. शंकर लेखणे / पृ. ६१
९. जलव्यवस्थापन धोरण : समस्या व उपाय : प्रा. वन वसिष्ठ गणपतराव / पृ. ७०
१०. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन : जलव्यवस्थापनाचा एक मार्ग :
प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डाकोरे / पृ. ८२
११. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन : संकल्पना, पद्धती व केस स्टडी :
प्रा. डॉ. वाघमारे हरी साधू / पृ. ९१
१२. स्थानिक शासनाची जलजागृतीविषयक भूमिका :
प्रा. डॉ. शेख मोहंमद हनिफ इस्माईलसाब / पृ. ९९
१३. जलव्यवस्थापन आणि ग्रंथालयाची भूमिका : डॉ. सुधाकर बी. टेळके / पृ. १०५
१४. जलनियोजन आणि जल अंकेक्षण : काळाची गरज :
प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे / पृ. १०९
१५. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : डॉ. दीपक एस. वाघमारे / पृ. ११४
१६. ग्रामीण जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय : डॉ. जीवन सुदामराव मंगाणे / पृ. १२१
१७. 'लचांड' कथासंग्रहातील पाणीसमस्या : एक आकलन :
पवार मंदाबाई सोपान / पृ. १२८
१८. एकात्मिक जलव्यवस्थापन : काळाची गरज :
प्रा. डॉ. चंद्रकांत वा. गजेवाड / पृ. १३४
१९. ग्रामीण भागातील ... प्रा. डॉ. तळवारे एस. एस. / पृ. १४१
जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय ; / पृ. १४७
प्रा. डॉ. मधुकर विठ्ठल वाघे / पृ. १५७
२२. आर्थिक विकासामध्ये जलस्रोताच्या व्यवस्थापनाची भूमिका :
प्रा. विशाल वाणी / पृ. १६१
२३. जलयुक्त शिवार : शाश्वत सिंचन, समृद्ध जीवन :
प्रा. डॉ. कऱ्हाळेकर सी. एम., प्रा. डॉ. मंगनाळे एस. के. / १६८
२४. शेतीतील उत्पन्न व पाणी व्यवस्थापन : एक अभ्यास :
प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने / पृ. १७७
२५. पर्जन्य जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : खेडकर विष्णू तात्याबा / पृ. १८२
२६. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : प्रा. घोणे यशवंत विष्णू / पृ. १८७
२७. जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता : प्रा. डॉ. राजेंद्र रामेश्वरराव शिंदे / पृ. १९१
२८. जलसंवर्धन : एक अभ्यास : प्रा. डॉ. गौरव गोविंदराव जेवळीकर / पृ. १९७
२९. जलसंवर्धनाचे महत्त्व : प्रा. डॉ. कदम वसंत पांडुरंग / पृ. २०८
३०. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय :
प्रा. डॉ. अशोक गायकवाड / पृ. २११
३१. पाणी वाचवा, वसुंधरा वाचवा : प्रा. डॉ. डी. के. खोकले / पृ. २१६
३२. जलसंवर्धनाचे महत्त्व : प्रा. डॉ. भालेराव सुधाकर नारायण / पृ. २२२
३३. शेतकरी आणि भारत समृद्ध बनण्यासाठी जलव्यवस्थापन :
प्रा. डॉ. शंकर गड्डमवार / पृ. २२८
३४. जलव्यवस्थापन : काळाची गरज : प्रा. कांबळे शिवाजी इंद्रजी / पृ. २३८
३५. जलसंवर्धन : काळाची गरज : डॉ. कंजारा दिलीप बाळू / पृ. २४६
३६. जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता : डॉ. एस. एस. पवार / पृ. २५०
३७. जलव्यवस्थापनाचे समकालीन उपयोजन : डॉ. सौ. मीना मुंडे कदम / पृ. २६३
३८. भारतातील जलव्यवस्थापनासमोरील आव्हाने / प्रा. वसंत पवळे / पृ. २६९

❖❖❖

टीप : प्रस्तुत पुस्तकातील मजकूर व संदर्भ, त्यासंबंधीत लेखकांनी व्यक्त केलेली मते, यांच्याशी संपादक सहमत असतीलच, असे नाही.

६. दूषित पाण्याच्या वापरामुळे आजाराचे प्रमाण वाढले. आर्थिक वाढले.

७. पाण्याअभावी शेती नामशेष होऊन गावे ओस पडली, स्थलांतराचे प्रश्न निर्माण केले.

८. जलनियोजन व व्यवस्थापन नसल्यामुळे दुष्काळ व महापूर वारंवार होत आहेत.

संदर्भग्रंथ :

१. रूपाल परब, 'जलसाक्षरता'

२. डॉ. भावना सनशाईन, 'जलसंकट : प्रबंधन एवं चुनौतिया'

३. डॉ. सुधीर भोंगळे, 'जलसिंचन : एक चिंतन'

४. डॉ. किशोर पवार, 'Environmentral awareness'

५. के. एच. खाडे, 'पाण्याचा दुरुपयोग'

६. विविध संकेतस्थळे.

***

ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन : समस्या व उपाय

प्रा. डॉ. मधुकर विठ्ठल चावरे

सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख, लोकप्रशासन विभाग,

संभाजी महाविद्यालय, मुरुड जि.लातूर

मो. न. ९८५०६८५५४८

ई-मेल : chawaremadhukar71gmail.com

प्रस्तावना :

जल किंवा पाणी हे मनुष्य व अन्य प्राणी, तसेच वृक्षांकरिता जीवन देणारा नैसर्गिक घटक असून मानवी घटकासाठी ते एक अमूल्य वरदान आहे. म्हणूनच पाण्याला जीवन असे संबोधले जाते. विशेषत: सिंधू संस्कृतीपासून ते आजपर्यंत ज्या ठिकाणी पाण्याचा मुबलक साठा आहे, त्याच ठिकाणी मानवी वस्ती, गाव, शहर, तसेच आधुनिक काळातील महानगरे विकसित झाल्याचे दिसून येते. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात जलव्यवस्थापनाला विशेष महत्त्व आहे. कारण भारतीय शेती व ग्रामीण मानवी जीवन निसर्गाच्या पावसावर अवलंबून आहे. सध्या महाराष्ट्रात एकूण शेतीपैकी ८२% शेती नैसर्गिक पावसावर अवलंबून असून उर्वरित फक्त १८% शेती ही सिंचनाखाली आहे. यावरूनच हे स्पष्ट होते की, ग्रामीण भागात जलव्यवस्थापनाची मोठ्या प्रमाणावर गरज आहे.

संशोधन लेखाचा उद्देश :

१. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन संकल्पना जाणून घेणे.

२. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापनाचे महत्त्व जाणून घेणे.

३. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापनातील समस्या व अडचणी समजून घेणे.

४. ग्रामीण भागातील जलव्यवस्थापन समस्येवर उपाययोजना सुचविणे.

जलव्यवस्थापन संकल्पना :

नैसर्गिक पावसाचे पाणी अडविणे, तसेच ते जमिनीत जिरवणे, जमिनीवर

Chapter in Edited Book

(2021-22)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता

संपादक
डॉ. संभाजी पाटील

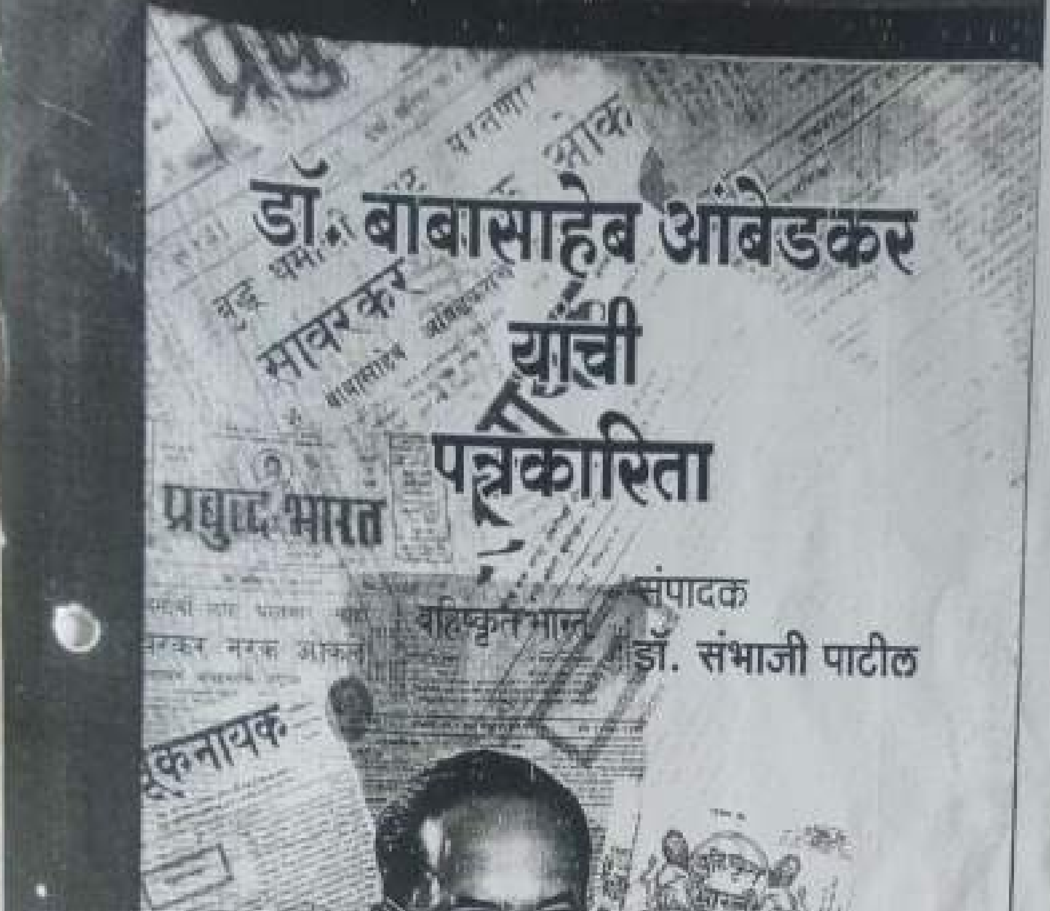

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता (संपादित)

Dr. Babasaheb Aambedkar Yanchi Patrakarita (Ed.).

संपादक :

डॉ. संभाजी पाटील

संपादक मंडळ :

डॉ. गोविंद उफाडे, प्रा. बापूसाहेब जवळेकर,
डॉ. शिवराज काचे, डॉ. विजयकुमार करजकर

ISBN 978-93-5240-198-7

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४ ८६९३५, ९४२१३ ७१७५७

© सर्व हक्क - प्राचार्य, राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

प्रथम आवृत्ती : ३१ मार्च २०२२

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्युटर, लातूर

मूल्य : ५००.०० रुपये

* 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता' या ग्रंथातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी कॉलेज प्रशासन, संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

प्रस्तावना

'मूकनायक' ते 'प्रबुद्ध भारत' हा प्रवास म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनाचा प्रवास असल्याचे त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून जाणवते. नुकतीच 'मूकनायक' पत्रास एकशे दोन वर्षे पूर्ण झाली आहेत. त्यानिमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची मूल्यात्मक चिकित्सा व्हावी, त्यावर साधक-बाधक चर्चा व्हावी, या उद्देशाने मराठी विभागाच्या वतीने 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता: शोध आणि बोध' या विषयावर एका राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संविधान निर्माते, कायदेपंडित, स्त्री स्वातंत्र्याचे, मानवमुक्तीचे पुरस्कर्ते, जलतज्ज्ञ, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्राचे अभ्यासक, कामगार नेते, द्रष्टे विचारवंत, विविध सामाजिक चळवळीचे प्रणेते आणि उच्चकोटीचे देशभक्त अशा अनेक विविध अंगाने सर्वपरिचित आहेत. त्याचबरोबर त्यांची वृत्तपत्रातील कामगिरी आजही ऊर्जा देणारी आहे. तरीही त्यांचा पत्रकार म्हणून प्रस्थापित मराठी वृत्तपत्रे याचा विचार करताना दिसत नाहीत. काहींनी पत्रकार डॉ. आंबेडकरांचा निर्देश केला पण तो अतिशय त्रोटक, जुजबी असा सारा प्रकार आहे. वृत्तपत्र आणि मराठी नियतकालिकांचा इतिहास लिहिणारे व मीमांसा करणाऱ्यांनीही डॉ. आंबेडकरांच्या वृत्तपत्र कर्तृत्वाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केलेले दिसते. वास्तविक बाबासाहेबांची पत्रकारिता पोटभरू व प्रचारकी स्वरूपाची कधीच नव्हती तर तिला समाजउद्धाराचे पर्यायाने राष्ट्रउद्धाराचे मूलभूत अधिष्ठान लाभलेले होते. ज्येष्ठ साहित्यिक, विचारवंत डॉ. गंगाधर पानतावणे यांच्या 'पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' ग्रंथानंतर पत्रकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे जाणकारांचे लक्ष वेधले गेले, गांभीर्याने पहिले जावू लागले.

हिंदू धर्म आणि समाजव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या चक्रव्यूहात अडकलेल्या बहिष्कृत, सर्वहारा समाजाला बाहेर काढण्यासाठी, त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी वृत्तपत्राची सुरुवात केली. त्यांच्यापूर्वी 'विटाळ-विध्वंस', 'सोमवंशी मित्र' सारखी कांही वृत्तपत्रे दलितांनी सुरुवात केलेली

१२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता - एक मानवतावादी दृष्टिकोन
डॉ. वनमाला लोंढे १८२
१३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नियतकालिकातील कथा
बाबासाहेब भा. खंडाळे, डॉ. यशवंत सोनुने १८८
१४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वृत्तपत्रीय लेखनशैली
प्राचार्य डॉ. हरिश्चंद्र निर्मळे १९३
१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'मूकनायक'ची प्रासंगिकता
डॉ. गोविंद उफाडे २०७
१६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मूकनायकातील सामाजिक न्यायाची संकल्पना
प्रा. बापूसाहेब जवळेकर, डॉ. संभाजी पाटील २१७
१७. 'मूकनायक' वृत्तपत्रातील समाजचिंतन
डॉ. शिवराज काचे २३२
१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार
डॉ. शंकर कल्याणे २३९
१९. निर्भीड पत्रकार डॉ. भीमराव आंबेडकर
डॉ. जे. टी. कांबळे २४६
२०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्रिकेतील स्त्री
मनिषा लातूरकर २५३
२१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता : मूल्यशोध
डॉ. जयद्रथ जाधव २६१
२२. पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वृत्तपत्रीय भाषाशैली
डॉ. अशोक नारनवरे २६४
२३. मानवतावादी पत्रकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
शिवाजी मोतीयोळे २७७
२४. 'जनता' मधील डॉ. आंबेडकरांची हिंदू धर्मचिकित्सा
डॉ. अनिल कांबळे २८६
२५. 'मूकनायक' मधील अग्रलेख चिकित्सा
प्रा. हर्षवर्धन कोल्हापूरे २९०

२६. स्फुट लेखनातील व्यक्तिवेध :
रामा स्वामी नायकर व बॅ. जयकर
डॉ. जयदेवी पवार २९५
२७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता :
स्त्री आणि सामाजिक न्याय
डॉ. गुंफा कोकाटे ३०२
२८. निर्भीड पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
डॉ. कविता लोहाळे-तारे ३०६
२९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय लेखनविशेष
डॉ. रवींद्र बेम्बरे ३११
३०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मचिकित्सा
डॉ. सुभाष कदम ३२०
३१. डॉ. बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेचे स्वरूप
डॉ. मधुबाला हुडगे ३२८
३२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्वयंसिद्ध पत्रकारिता
डॉ. दुष्यंत कटारे ३३२
३३. बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेतील प्रबोधन : स्वरूप व चिंतन
डॉ. बालाजी डिगोळे ३४१
३४. सत्यशोधक पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
डॉ. गोविंद काळे ३४७
३५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वृत्तपत्रातून आलेले शेतीविषयक विचार
डॉ. चंद्रकांत शेरखाने ३५२
३६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक चिंतन
डॉ. ज्ञानदेव राऊत ३५७
३७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पर्यावरण
डॉ. मल्लिकार्जुन तंगावार ३६१
३८. 'बहिष्कृत भारत' मधील साहित्यविषयक विचार
डॉ. केशव आलगुले ३६४
३९. 'बहिष्कृत भारत'मधील शिक्षणविषयक विचार
डॉ. गणेश लहाने ३७१

रत्नमित्रा प्रकाशन, नागपूर, १९८४, पृ.१३५.
५. गंगाधर पानतावणे, उनि. पृ.३८०.
६. बाबासाहेब आंबेडकर, 'रत्नाकर गणवीर (संपा.)' उनि. पृ.४३६-४३७.
७. तत्रैव, पृ.४३३.
८. गंगाधर पानतावणे, उनि.पृ.३८१.
९. बाबासाहेब आंबेडकर, (मूकनायक - ३१ जाने.१९२०) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता' (१९२० ते १९२८) खंड १९, डॉ. बा. आं. चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई २००५ पृ.१-२.
१०. भालचंद्र फडके, 'डॉ. आंबेडकर आणि दलित साहित्य', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८९, पृ.१४८.
११. बाबासाहेब आंबेडकर, (बहिष्कृत भारत, २० मे १९२७) उनि.पृ.१३९
१२. विलास राशिनकर, (रत्नाकर गणवीर (संपा.) उनि.पृ.१२३.
१३. नरहर कुरुंदकर, (रत्नाकर गणवीर (संपा.) उनि.पृ.१२३.
१४. बाबासाहेब आंबेडकर, (बहिष्कृत भारत, ३ एप्रिल १९२७), उनि.पृ.६९.
१५ बाबासाहेब आंबेडकर, (बहिष्कृत भारत, १२ जुलै १९२९) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता' (१९२९ ते १९५६) खंड २० पृ.११७.
१६. बाबासाहेब आंबेडकर, (बहिष्कृत भारत, १९ जुलै १९२७), उनि.पृ.२२९.
१७. बाबासाहेब आंबेडकर, (रत्नाकर गणवीर) उनि.पृ.१६१.
१८. गंगाधर पानतावणे, उनि.,पृ.३९३-३९४.
१९. निजामविजय वृत्तपत्र, १२ एप्रिल १९२७, (भालचंद्र फडके यांच्या 'डॉ.बाबासाहे आंबेडकर आणि दलित साहित्य' यांच्या ग्रंथातून उद्धृत, पृ.१५४.

डॉ. अशोक नारनवरे
मास्टर दीनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय,
औराद शहाजनी जि.लातूर.
भ्रमणध्वनी - ९४२२९८८८३२

०००

२३

मानवतावादी पत्रकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

०००

शिवाजी र. मोतीबोणे, मुरूड

प्रबोधनाचा प्रारंभ भारतात १८ व्या शतकात झाला. २० व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात डोळ्यात भरणारी अनेक स्थित्यंतरे पाहायला मिळतात. या परिवर्तनासाठी भारतभर अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. समाजातील, धर्मातील, जगण्यातील विकृत विचारांना दूर करण्यासाठी अनेक विचारवंतांनी आपली हयात वेचली. मध्ययुगात संतांनी घेतलेला सुधारणेचा वसा आधुनिक काळात तेवढ्याच या त्यापेक्षा अधिक जोमाने हा वारसा सुधारकांनी पुढे चालविला. समाजातील अमंगळ बाबींची चिकित्सा केली; व मानवतवादी दृष्टिकोनातून मानवतेला हितकारक गोष्टींचा आग्रह धरला. मानवासाठी सर्वच संस्कृतीत त्यात भाषा, धर्म, समाज, संस्कृती यांची उभारणी केली गेली. मात्र हे वास्तव मागे पडून काळाच्या कोणत्यातरी टप्यावर धर्म, भाषा, संस्कृती, ईश्वर यांना मोठी अधिमान्यता मिळाली. पर्यायी मानवतेचे अवमूल्यन होऊ लागले.

समाजसुधारकांनी ह्या अवमूल्यनाकडे आपले लक्ष वेधले. मानवतेची ही होणारी हत्या रोखण्यासाठी ते पुढे सरसावले. त्यांनीही समाजातील विकृतीचा विदारक अनुभव घेतला होता. सर्वसामान्य लोकांना किती क्लेश होतात, हे उघड्या डोळ्यांनी पाहिले होते. प्रचलित व्यवस्था ही निव्वळ मानवनिर्मित असली तरी समाजातील ढोंगी, लबाडांनी ती ईश्वरनिर्मित असल्याचा प्रचार केला होता. समाजातील अज्ञानाचा पुरेपूर फायदा स्वतःस "भूदेव" म्हणून स्थापित करण्यासाठी केला होता. त्याच्या समर्थनासाठी धर्मग्रंथांचे मोठे बाड समाजाच्या माथी मारले होते. त्यामुळे धर्मव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था, पारंपरिक धारणा, रूढी-परंपरा, यामध्ये समाज पुरता अडकला होता.

धर्मपुरस्कृत समाजव्यवस्था सर्वसामान्य माणसांचे जीवन नियंत्रित करीत होती. तिच्याविरोधात जाऊन जगण्याची कोणाला मुभा नव्हती. या माणसांचे जगणे पशुतुल्य करणाऱ्या व्यवस्थेच्या बरगड्यात प्रहार करून सर्वसामान्य माणसाला

Scanned with CamScanner

Chapter in Edited Book (2021-22)

हिंदी साहित्य विविध आयाम

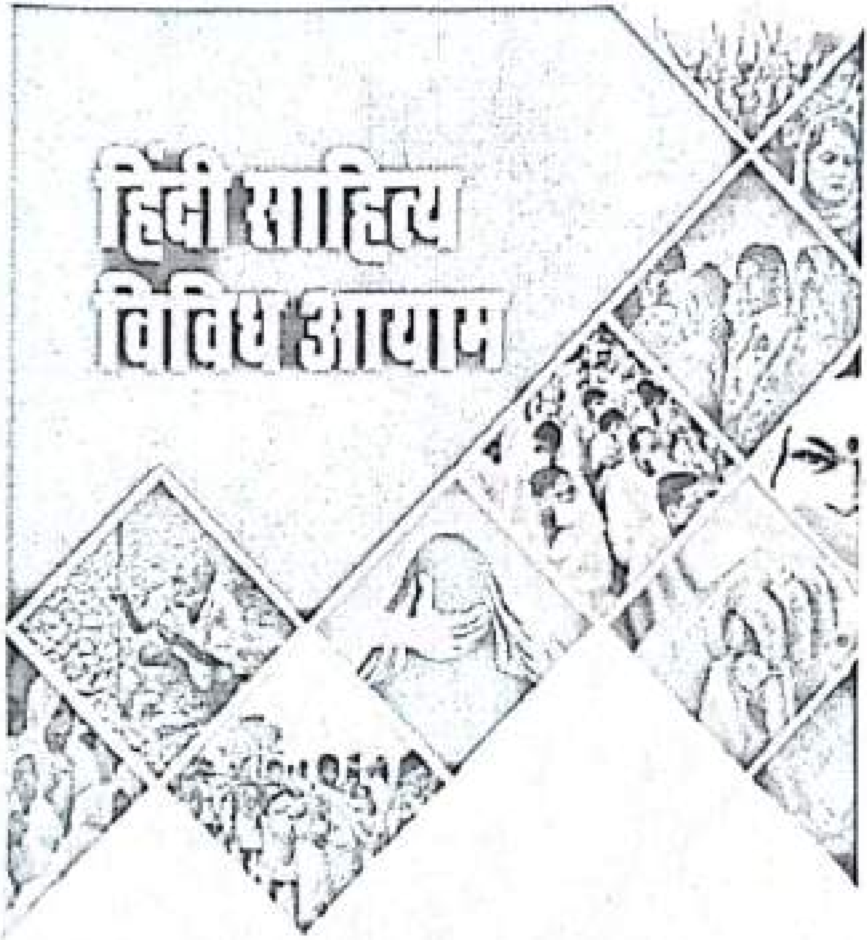

डॉ. राजाभाऊ पवार

डॉ. दिलीप गुंजरगे

Scanned with CamScanner

हिंदी साहित्य : विविध विमर्श

: संपादक :
डॉ. पी. एन. सगर
डॉ. राजाभाऊ पवार डॉ. दिलीप गुंजरगे
जयक्रांती (कला, वाणिज्य व विज्ञान) वरिष्ठ
महाविद्यालय, लातूर

आई पब्लिकेशन्स, लातूर
(महाराष्ट्र)

Scanned with CamScanner

Hindi Sahitya Vivdh Vimarsh

पुस्तक	:	हिंदी साहित्य : विविध विमर्श
ISBN	:	978-81-952511-3-1
संपादक	:	डॉ. पी. एन. सगर डॉ. राजाभाऊ पवार डॉ. दिलीप गुंजरगे
प्रकाशक	:	आई पब्लिकेशन्स, लातुर (महाराष्ट्र) माताजी नगर, रिंग रोड, लातुर संपर्क : 9421362107, 9767755911 aaipublicationslatur@gmail.com
संस्करण	:	प्रथम, 10 अगस्त, 2021
शब्द संयोजन	:	सौ. एस. कुलकर्णी
मुखपृष्ठ	:	श्री एस. कुलकर्णी
मूल्य	:	300/- (तीन सौ रुपये मात्र)
मुद्रण	:	आई पब्लिकेशन्स, लातुर

• "हिंदी साहित्य : विविध विमर्श" इस पुस्तक में व्यक्त मतों से संपादक का सहमत होना जरूरी नहीं है।

Scanned with CamScanner

अनुक्रम

1. आदिवासी विमर्श
   1. साठोत्तरी हिन्दी उपन्यासों में आदिवासी समाज 10
      डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ
   2. 'काला पहाड़' उपन्यास में आदिवासी जीवन का यथार्थ 17
      प्रा. डॉ. शहाजी बाला चव्हाण
   3. हिंदी कविता में आदिवासी संवेदना 23
      डॉ. गोकुल महादेव भगत
2. दलित विमर्श
   1. हिंदी कथा साहित्य में दलित विमर्श 27
      डॉ. के. के. जाधव
   2. रामदरश मिश्र कृत 'जल टूटता हुआ' उपन्यास में दलित–चेतना 33
      प्रा. कल्याण शिवाजीराव पाटील
   3. हिंदी की दलित आत्मकथाएँ 39
      डॉ. वसंत पुंजाजी गाडे
   4. दलित साहित्य और वैचारिकी का अन्तः सम्बंध 43
      मुकेश कुमार मिरोठा
   5. दलित साहित्य का स्वरूप 51
      प्रा. डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी
   6. दलित विमर्श : हिन्दी साहित्य के संदर्भ में 56
      प्रा. डॉ दिलीप राम गुंजरगे

Scanned with CamScanner

हिंदी कविता में आदिवासी संवेदना

डॉ. भगत गोकुल महादेव
सहा. प्राध्यापक
शंभाजी कॉलेज मुरुड, जिला. लातूर

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श और दलित विमर्श के साथ आदिवासी विमर्श भी आज साहित्य के लिए आवश्यक विषय बन गया है। आदिवासी सदियों से पिछड़ा हुआ समाज है। उसे हमेशा प्रवाह से बाहर रखा गया है। भूमंडलिकरण के कारण अब वह जाग गया है। वह अपने अधिकार को पहचानने लगा है। अपने हक की लड़ाई लड़ रहा है। वह अन्य समाज के साथ मिलने-जुलने लगा है।

आज आदिवासी समाज को साहित्य में भी स्थान मिलने लगा है। आज उनके जीवन को उनके संवेदना को साहित्यकार सामने ला रहे है। आज आदिवासी साहित्य प्रचुर मात्रा में लिखा जा रहा है। "आदिवासी साहित्य जीवन का साहित्य है। वह प्रकृति का सहयोगी, सहअस्तित्व का अभ्यास, ऊंच-नीच, भेद-भाव व छल-कपट से दूर है। जीवन की समस्याएं और प्रकृति से लगाव उसके साहित्य का आधार है।"[1]

आदिवासी जीवन पर साहित्य की बात से प्राचीन लिखा कविता में सब से अधिक आदिवासी स्वर उभरकर आया है। वर्तमान समय में आदिवासी कवियों में प्रमुख रूप से मधु कांकरिया, रमणिका गुप्ता, वामन शेळके, भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, महादेव टोप्पो, निर्मला पुतुल, अनुज लुगुन आदि नाम महत्वपूर्ण हैं। आदिवासी जीवन की पीड़ा को महादेव टोप्पो ने 'त्रासदी' कविता में खूबसूरत ढंग से प्रस्तुत किया है–

इस देश में पैदा होने का
मतलब क्या है ?
जानते हो भाई ? नहीं
आदमी का जातियों में बँट जाना
और गलती से अगर तुम हो गये पैदा जंगल में
तो तुम कहलाओगे

. Chapter in Edited Book (2021-22)

महादेवी वर्मा जी की रचनाधर्मिता : एक पुनरावलोकन

संपादक
डॉ. आलोक रंजन पांडेय
(रामानुजन कॉलेज, नई दिल्ली)
डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी
(सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर)

आई पब्लिकेशन्स,
लातूर (महाराष्ट्र)

250

Scanned with CamScanner

अनुक्रम

अ. आधुनिक युग की मीरा 12

1. आधुनिक युग की मीरा : महादेवी वर्मा
गौरवी माहेश्वरी 21

2. करुणा की प्राण गायिक
जितेंद्र पाटील 25

3. महादेवी वर्मा के काव्य में विरहानुभूति
डॉ. गरिमा जैन 33

4. विरह यामिनी महादेवी वर्मा
डॉ. हणमंत पवार 38

5. महादेवी वर्मा के काव्य में प्रेममयी पीड़ा
डॉ. हरिन्दर कुमार 42

6. महादेवी वर्मा के कविता में वेदना की अनुभूति
प्रा. डॉ. काळे एम. बी 46

7. महादेवी वर्मा के काव्य में विरह अनुभूति
डॉ. शेख सादिकअली हबीबसाब 51

8. महादेवी वर्मा के काव्य में विरहानुभूति
डॉ. सुशीला कुमारी गढ़वाल 57

9. महादेवी वर्मा के काव्य में विरहानुभूति की प्रधानता
रंजन प्रसाद शुक्ला

आ. काव्य संवेदना 67

1. महादेवी वर्मा के काव्य में संवेदना
डॉ. भगत गोकुल महादेव 73

2. महादेवी वर्मा के काव्य में सम्वेदना
डॉ. कमला माहेश्वरी 82

3. महादेवी वर्मा के काव्य में संवेदना
शाहिद हुसैन

Scanned with CamScanner

Mahadevi Varma Ji Ki Rachanaadharmita Ek Punaraavalokan

पुस्तक : महादेवी वर्मा जी की रचनाधर्मिता : एक पुनरावलोकन

संपादक : डॉ. आलोक रंजन पांडेय
डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी

ISBN : 978-81-952511-7-9

प्रकाशक : आई पब्लिकेशन्स, लातूर (महाराष्ट्र)
माताजी नगर, रिंग रोड,
लातूर।

संपर्क : 9421362107, 9767755911
aaipublicationslatur@gmail.com

संस्करण : प्रथम, 4 नवंबर, 2021

शब्द टंकन : संस्कृती कुलकर्णी, लातूर

मुखपृष्ठ : श्री. एस. कुलकर्णी

मूल्य : 300/- (तिनसौ रूपये मात्र)

मुद्रण : आई पब्लिकेशन्स, लातूर।

© : विश्व हिंदी संगठन, नई दिल्ली

• "महादेवी वर्मा जी की रचनाधर्मिता : एक पुनरावलोकन" इस पुस्तक में व्यक्त मतों से संपादक का सहमत होना जरूरी नहीं है।

Scanned with CamScanner

Chapter in Edited Book (2021-22)

महादेवी वर्मा के काव्य में संवेदना

डॉ. भगत गोकुल महादेव
संभाजी कॉलेज, मुरुड
जिला. लातूर. महाराष्ट्र

महादेवी वर्मा छायावादी युग के चार प्रमुख स्तंभों में से एक मानी जाती है। निराला ने हिंदी के विशाल मंदिर की सरस्वती की कहां है छायावाद के कवियों ने अपने समय की वास्तविक यथार्थ से प्रभावित होकर अपनी अभिव्यक्ति दी है। महादेवी अपनी रचनाओं में पाया अंतर्मुखी रही है। उन्होंने अपनी काव्य में व्यथा रहस्य भावना को मुखरित किया है। महादेवी को अलौकिक अप्रिय से मिलन की इच्छा नहीं है उद्वेलित किया है। उनके काव्य में तुलसी के आवरण में ही इसकी अभिव्यक्ति हुई है। उदा.

बीन भी हूं मैं तुम्हारी रागिनी भी हूं

छायावादी काव्य एक संवेदनशील काव्य रहा है। महादेवी वर्मा के काव्य में उनका व्यक्तित्व बहुमुखी संपन्न दिखाई देता है उनकी जीवन दृष्टि मानवीय गुणों से संपृक्त और संवेदनाओं से अनुप्राणित है। उनके काव्य में समस्त प्राणी जगत के प्रति करुणा उमड पड़ती है। छायावादी युग में मुक्ति के लिए संघर्ष किया जा रहा था इनमे नारी भी अपनी मुक्ति के लिए संघर्ष कर रही थी। उनकी कविता में नारी की अभिमानी रूप की अभिव्यंजना हुई है महादेवी के गीत काव्य में संवेदना का सहज दर्शन होता है।

वेदना भाव

महादेवी की कविता में दुख और करुणा का भाव दर्शनीय है वेदना के विभिन्न रूप उनके काव्य में उपस्थित हुए हैं। उनकी कविता में यह स्वीकार करने में भी सब कुछ नहीं करती की वह नीर भरी दुख की बदली है। महादेवी की वेदना का उद्भव स्थान निश्चित तौर पर कौन सा है कहना और संभव नहीं है उनके एक गीत की पंक्ति है

शलभ मैं शाप में वर हूं
किसी का निष्ठुर हूं

Scanned with CamScanner

Chapter in Edited Book
(2021-22)

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :
प्रा. डॉ. [illegible]

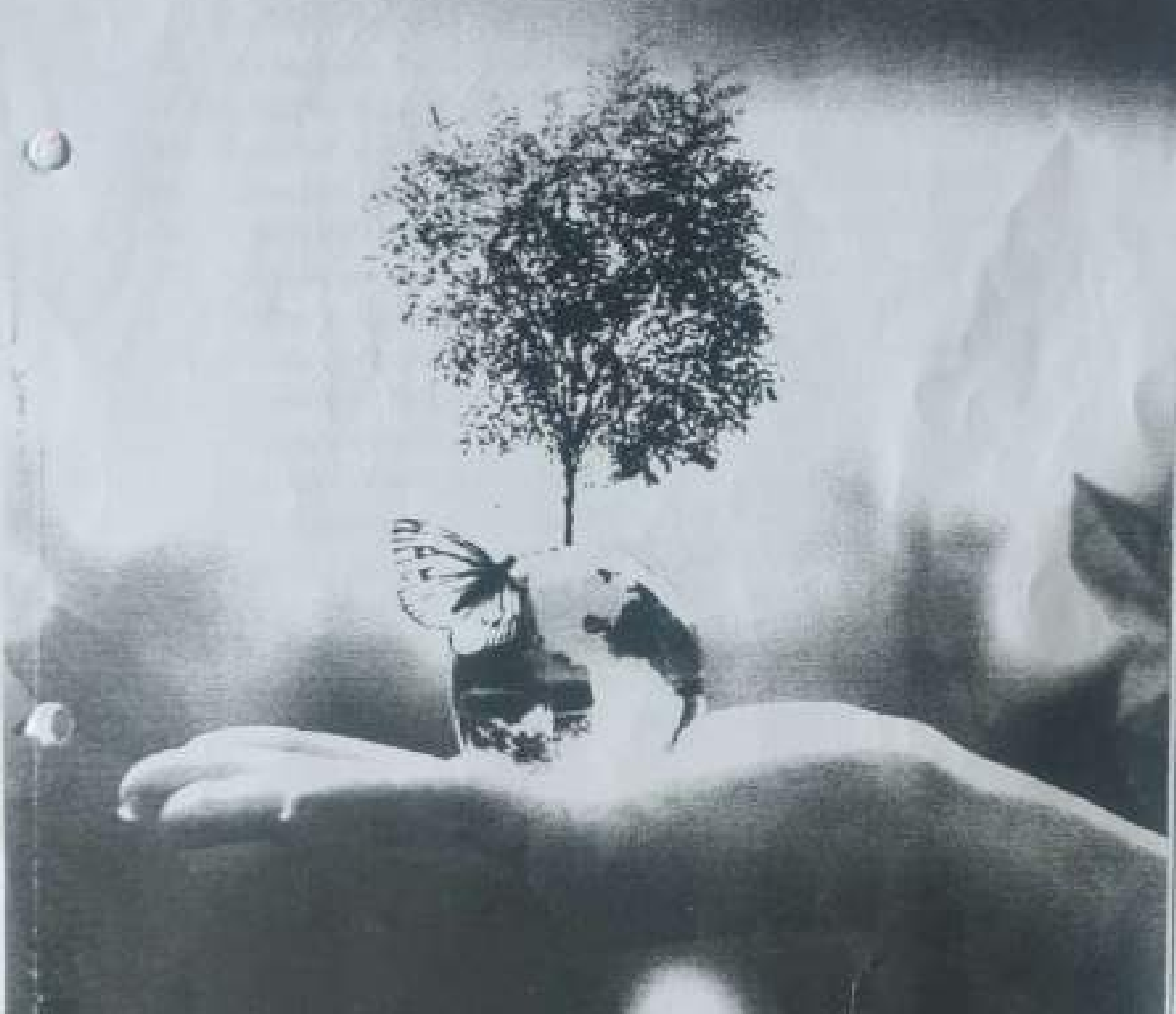

५३. जागतिक तापमानवाढ एक समस्या – प्रा.डॉ.कोनेरू बापुराव दुगलवाड / १७१
५४. पर्यावरण : सद्यस्थिती आणि आव्हाने – प्रा. डॉ. एस. डी. सावंत / १७४
५५. प्राचीन भारतीय जलव्यवस्थापन परिस्थिती व सद्यःस्थिती – प्रा.डॉ.सूर्यभान रमेश बुवा / १७७
५६. पर्यावरण जाणीव जागृती : एक अभ्यास – महेंद्र अच्युत आव्हे / १८०
५७. आपत्ती व्यवस्थापनात जिल्हाधिकाऱ्याची भूमिका – प्रा.डॉ.चावरे एम.व्ही. / १८३
५८. पर्यावरणीय असंतुलनाच्या मानवनिर्मित कारणांचा अभ्यास – प्रा.डॉ.गोरे बी.एस. / १८६
५९. शेतकरी व्यवस्थापन – काळाची गरज – प्रा. डॉ. बी. व्ही. ठाकरे / १८८
६०. जल तथा वायु का प्रदूषण – डॉ. कुलकर्णी वनिता बाबुराव / १९१
६१. आपदा की परिस्थिति में जिलाधिकारी, नागरिक एवं स्वयंसेवी संस्थाओं की भूमिका
प्रा.डॉ.बसवराज शिवाजीराव धोत्रे / १९४
62. **The impact of Covid-19 on Indian prospective** - Dr. H. A. Katagur / 197
63. **Global Warming: Soaring Temperature** - Assoc.Prof.Dr. S.T. Haibatpure / 202
64. **Noise Polltion** - Umadevi R. Reddy / 204
65. **Water Management In Karnataka State** - Ravindra L. Gharel / 208
66. **Rain Water Harvesting** - Assit. Prof. Dhokade Ravikumar Shivajirao / 212
67. **Corona Epidemic: (Special Refrence my experienced)**
Dr. Banjara Dilip Lalu / 214
68. **Sustainable Forest Management** - By Asst. Prof. – A.S.Kousadikar / 217
69. **Disaster And National Development** - Dr. Shaikh Nasreen L. / 220
70. **The need of the hour for water conservation**
Prakash Kashinathrao Morkhande / 223
71. **Soil Pollution** - Assit. Prof. Ravi Dharba Dhule / 226
72. **Marine Pollution** - Assit.Prof. Shinde Ankush Vishwanath / 229
73. **Importance Of Library And Information Centres In Disaster Management**
Khadiwale Vijaykumar Vitthalrao / 233
74. **Global Warming: A Threat to Our Planet** - Dr. Utkarsh B Kittekar / 236
75. **Management Of Environmental Pollution** - Satyabhama Mohan Giri / 239

Scanned with CamScanner

५८

पर्यावरणीय असंतुलनाच्या मानवनिर्मित कारणांचा अभ्यास

प्रा.डॉ.गोरे वी.एस.
संभाजी कॉलेज मुरुड ता.जि.लातूर

प्रस्तावना :- पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोतालचा निर्माण झालेला निसर्ग होय तसे तर पर्यावरण ही संकल्पना व्यापक आहे. सामान्यतः आपल्या सभोवताली जे कांही दिसते उदा.सजीव,निर्जीव,हवा,पाणी,जमीन,वृक्षवेली आणि यांचा परस्परसंबंध म्हणजे पर्यावरण होय. आपल्या भोवती असलेल्या सजीव-निर्जीव अशा घटकांचे मिळून पर्यावरण होते. यालाच आपण कधी कधी वातावरण असे म्हणतो. निसर्गातील हवा, पाणी, जमीन व वनस्पती, पशु-पक्षी व प्राणी यांच्या पारंपारिक नात्यात जेंव्हा समतोल असतो तेंव्हा त्यास संतुलित पर्यावरण असे म्हणतात. परंतु नैसर्गिक घडामोडीमुळे किंवा मानवाच्या निसर्गातील हस्तक्षेपामुळे असंतुलन निर्माण होवुन पर्यावरणात्मक समस्या निर्माण होतात. व पर्यावरण यांचा एकमेकांशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे. मानव आपले जीवन जगतांना पर्यावरणाचा एक घटक व्यतीत करतो. परंतु मानव हा इतर सजीव प्राण्यापेक्षा वेगळा आहे. मानसाकडे जबरदस्त विचारशक्ती व स्मरणशक्ती त्यामुळे मानव इतर घटकाप्रमाणे पर्यावरणाशी एकरूप न होता त्यात बदल करण्याचा व अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न परंतु त्यास त्यामध्ये शंभर टक्के यश मिळत नाही. मानवी शक्तीमुळे ज्याप्रमाणे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते त्याचप्रमाणे शक्तीमुळेही पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते त्यामुळे पर्यावरणीय आपत्ती निर्माण होते.

उद्देश :- १) औद्योगिकरण व नागरिकरणामुळे होणारे पर्यावरण असंतुलन अभ्यासणे.

२) प्राण्यांचा नाश आणि खनिज पदार्थांचा नाश यामुळे होणाऱ्या पर्यावरण असंतुलनाचा शोध घेणे.

गृहितके :- १) औद्योगिकरण व नागरिकरणामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो.

२) प्राणी व खनिज पदार्थांचा नाश होण्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते.

संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत संशोधनात द्वितीय साधनांचा वापर केला आहे. मासिके, ग्रंथ, इंटरनेट इत्यादींच्या अभ्यासकाने प्रस्तुत शोध संकलन पूर्ण केले आहे.

पर्यावरण असंतुलनाची कारणे :-

औद्योगिकरण :- लघु उद्योगाचे यांत्रिक व मोठया उद्योगात परिवर्तन झाले तेंव्हापासून पर्यावरणाचे असंतुलन कारखान्याच्या धुराड्यातून झाले. वाढत्या औद्योगिक संस्कृतीचा महत्वाचा परिणाम म्हणजे पर्यावरण असंतुलन होय. कारखान्याच्या धुराड्यातून निर्माण पडणारा धूर, वाहतूक साधने, औष्णिक विद्युत केंद्रे वातावरणात फार मोठ्या प्रमाणात कार्बन डायऑक्साईड निर्माण तसेच कारखान्याच्या दुषित पाण्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. निसर्गाच्या नियमात मानवाने हस्तक्षेप केला मानवाची चूक माफ करत नाही. औद्योगिकरणामुळे मोठ मोठे कारखाने निर्माण झाले या कारखान्यातून विषारी वायू पडला व आरोग्याचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. ज्या भागात औद्योगिकरण जास्त झाले आहे त्या भागात पर्यावरणाची निर्माण झालेली असते. रासायनिक खत कारखान्यातून विषारी क्लोरीन वायू बाहेर पडतो त्यामुळे त्या परिसरातील असंतुलित होते. याचबरोबर सुती कापड कारखान्यात कच्चा माल म्हणून अनेक रासायनिक द्रव्यांचा वापर होतो गंधक, आम्ल, नायट्रोजन ऑक्साईड, क्लोरीन, क्लोरीनडाय ऑक्साईड इत्यादी पदार्थ निर्माण होवून हवेत मिसळतात. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते.

नागरीकरण :- नागरिकरण म्हणजे नगरांचा विकास होय. नगराचा विकास हा चांगला असला तरी विकास अनेक प्रश्नही निर्माण होतात. नगरे दिवसें दिवस वाढत आहेत नगरांचे महानगरात व उपनगरात रूपांतर होत आहे. जेंव्हा उपनगरे निर्माण होतात. तेंव्हा हजारो एकर जमीन शहरात लुप्त होते. निसर्गाने निर्माण केलेली वृक्षवेली तोडली त्यामुळे निसर्ग नियमात बाधा येते. वर्षानुवर्ष पाऊस कमी पडत आहे कारण जंगल किंवा वृक्ष नसतील तर पाऊस पडणार व आपोआप पर्यावरणाचे असंतुलन निर्माण होईल. आज दुष्काळ, पाण्याची कमतरता इत्यादी प्रश्न पर्यावरण असंतुलनामुळे उद्भवले आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या नंतर शहराची जी वाढ झाली ती सर्व वाढ अनियमित आहे. शहराचा

ISBN 978-93-91689-26-1

Chapter in Edited Book (2021-22)

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन

(Environmental Problems and Human Life)

: संपादक :

प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव [illegible]

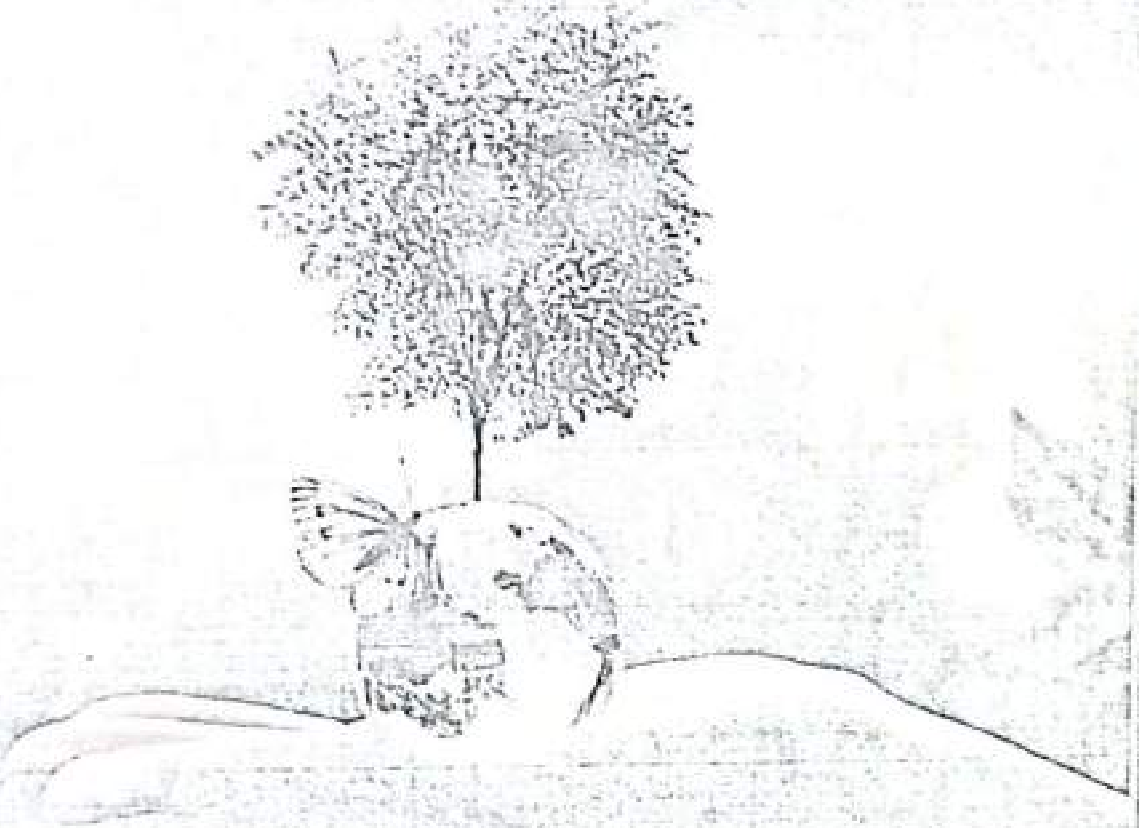

Scanned with CamScanner

पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन
संपादक : प्रा. डॉ. वशिष्ठ गणपतराव वन

ISBN 978-93-91689-26-1

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२२१४८६९३५, ९४२२३७९७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- ऑक्टोबर २०२१

: मुद्रक : आर्ती ऑफसेट, लातूर

: अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॅम्प्युटर, लातूर

: मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरभद्र गुळवे

: मूल्य : ३५०.०० रुपये

* ''पर्यावरणीय समस्या व मानवी जीवन'' या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकाचे असून त्या संदर्भात संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.